

Uygur Özerk Bölgesi'nde Kutadgu Bilig Araştırmaları-I

The research about Kutadghu Bilig in The Xinjiang Uyghur Autonomous Region-I

Yusufcan YASİN*

ÖZET

Uygurların Kutadgu Bilig'le ilgilenmesi bir asra yakın bir tarihe sahiptir. 1984'de Uygur Bölgesi'nde Kutadgu Bilig'in metin ve manzum çevirisinin yayınlanmasıyla bu sahadaki araştırmaların temeli atılır. Bu tarihten sonra, Kutadgu Bilig araştırmaları düzenli bir yola girer. Özel kurumlar kurulur ve sempozyumlar yapılır. Bilim adamları eseri kendi ihtisas sahasına göre ele almaya başlar, yaptıkları araştırmalar gittikçe derinleşir ve tatbik ettikleri metodoloji de beynelmilel ilim sahasının dikkatini çekecek bir mahiyet kazanır. Geniş kitleler de gördüğü eğitim düzeyine göre eserden belirli bir ölçüde bilgi ve zevk alırlar. Üniversiteler, enstitüler, kolejler, liseler, orta ve ilkokulların edebiyat dersinde Kutadgu Bilig için ayrı bir mevzu tahsis edilir. Sanatçılar için de bu eser bir icadiyet konusunu teşkil eder. Bu arada, Kutadgu Bilig üzerinde uzmanlaşan birçok bilim adamı ortaya çıkar. Bu çalışmamızda Uygur ilim sahasında bu esere yönelik kurumlar, önemli faaliyetler, önde gelen araştırmacılar ve başlıca eserleri dile getirmek ve değerlendirmekle birlikte eserle ilgili diğer sahalardan bahsedeceğiz.

ANAHTAR KELİMELER

Uygur Özerk Bölgesi, Uygurlar, Kutadgu Bilig

ABSTRACT

The research about Kutadghu Bilig has a century of history among Uyghur people. The publication of Kutadghu Bilig in verse and essay in 1984 based a foundation of research in this field. Since then, learning of it has been into systemic routine. As a result, Special associations has been formed, Symposiums has been held. The learners from the different fields started to do their research about Kutadghu Bilig. And the research has been deepened and, the method of the specialized learners on this field had been reached advanced level which stretched the attention from the internatinoal peers. Gradually, the universities, the institutions, colledges and high schools established learning about Kutadghu Bilig in their literary class. Artists made it their theme in their works. Besides, some specialized Kutadghu Bilig learners appeared. This thesis mentioned the associations, meetings and important activities been held for Kutadghu Bilig research, the outstanding learners and their distributions. Simultaneously, it also gave a

* Prof. Dr., Sincang Üniversitesi Öğretim Üyesi, yhacip@126.com

special attention to the works in some other fields about Kutadghu Bilig

•

KEY WORDS

Uyghures, Uyghur Autonomous Region, Kutadghu Bilig.

Giriş

Bilindiği gibi, *Kutadgu Bilig*, Türk edebiyat ve düşünce tarihinin şaheseridir. 11.yüzyılın yetiştirdiği devlet adamı, şair ve düşünür Yusuf Has Hacib tarafından yazılan ve günümüze kadar sadece üç nüshası ulaşabilen *Kutadgu Bilig*'in ilim dünyasında gerçek değeriyle tanınması büyük Türkolog Reşid Rahmeti Arat'ın sayesinde. Onun sayesinde *Kutadgu Bilig*, sanki Yusuf Has Hacib'in kendi eliyle sunduğu gibi göz önümüzde sergilenmektedir. Bu yüzden, *Kutadgu Bilig*'ten söz açılırken her şeyden önce R. R. Arat'ın anısına bir şükran borcumuzu sunmak zorundayız.

Kutadgu Bilig'in ilim dünyasında tanındığı 1820'den günümüze kadar olan 194 senelik tarihi iki döneme ayrılır. 1820'den 1947'ye kadar süren birinci dönemde *Kutadgu Bilig* araştırmaları sadece Fransa, Macaristan, Almanya, Rusya, Danimarka ve Türkiye gibi bir kaç devletin ilim sahasıyla münhasır kalır ve yapılan araştırmalar da hemen hemen bire deneme aşamasındadır. İleri sürülen görüşler de ekseriyetle tek taraflı, yanlış, eksik bir mahiyet teşkil eder veya yoğun bir tartışmaya konu olur. 1947'de R. R. Arat'ın eserin üç nüshasına dayanarak hazırladığı metin yayınlanır. Bu nüsha ilim sahasında tartışmasız ve tereddütsüz bir şekilde kabul edilir ve araştırmacılar da eserden istifade edebilme bir aşamasına geçer. Böylece, *Kutadgu Bilig* araştırmalarının yeni dönemi başlar. Arada çok geçmeden yine *Kutadgu Bilig*'in R. R. Arat tarafından yapılan Türkçe tercümesi de 1959'da yayınlanır ve dil bilimcilerden başka tarih, edebiyat, siyaset, hukuk, toplum, eğitim, fen gibi sahalarda uğraşan bilginlerin de müracaat edebileceği bir eser durumuna gelir. Gerçekten, Arat'ın ileri bir bilimsel yöntem uygulayarak hazırladığı yayınlar, Vambery ve Radloff tarafından yayınlanan yayınları çok geride bırakmakla birlikte eser hakkında ileri sürdüğü görüşler de herkesin takdirini kazanır. Arat, bu çalışmalarıyla bu tarihe kadar *Kutadgu Bilig* üzerinde araştırma yapan bilim adamlarının hepsinin önüne geçer.

Kutadgu Bilig araştırmalarının 1947'den bugüne kadar olan ikinci döneminde ise, bu eserin Türkiye Türkçesinde yayınlanan metin, tercüme ve tıpkıbasım yayınları başta olmak üzere diğer birçok Türk şivelerinde ve Rus, İngiliz ve Çin dillerinde de metin, tercüme ve tıpkıbasımları yayınlanır. Bunun yanı sıra çeşitli memleketlerde bu kitapla ilgili kurumlar kurulur, özel araştırmalar ortaya çıkar, çok değerli yazılar neşredilir, yüksek lisans ve doktora çalışmaları yapılır, pek çok sanat eserleri verilir. *Kutadgu Bilig* bilimsel yönden daha iyi tanıtılır ve gerçek değeri herkesçe bilinir. Bu döneme ait araştırmalarda Türkiye, Sovyetler Birliği, Çin, ABD gibi memleketler başta gelir. Bu memleketlerde ortaya çıkan

araştırmaların temel kaynağı ise şüphesiz ki, TDK'nin yayınladığı tıpkıbasım ile R. R. Arat'ın hazırladığı metin, tercüme ve indekstir. Kısaca, *Kutadgu Bilig*'in Türkoloji sahasında gerçek değeriyle tanınması için yeni bir çığır açma şansı Türkiye ilim muhitine ve R. R. Arat'a aittir. 20 yüzyılın son yarısında Şıncang Uygur Özerk Bölgesi (ŞUÖB)'nde yapılan araştırmalar da aynı çığırdan ilerliyor. Bu neticeleri şu birkaç noktadan gösterebiliriz.

1. Kutadgu Bilig'e Ait İlk Bilgiler

Kutadgu Bilig, Uygurlar arasında çoktan bilinen ve iyi muhafaza edilen bir eserdir. Nitekim 1069-1070 tarihinde Kaşgar'da yazılan ve Moğol döneminde de maruf olan bu eserin Kaşgar sınırları içinde tek bir nüshasının da muhafaza edilmemesi mümkün değildir. Kaşgar'da yetişmiş olan aydınların da uzun zamandan beri Yusuf Has Hacib ve Kaşgarlı Mahmud'un adları ve eserlerinden bahsetmekten gurur duymaları, elbette bu iki eserle tanıştıklarından ileri geliyor. 19.yüzyılda Kaşgar'da yaşayan bilgin tüccar Abdulkadir Hacı Kaşgari, bu iki büyük bilgine olan sevgi ve saygılarını ifade etmek ve evlatlarını onlar gibi yetiştirmek için, 1876' de doğan büyük oğlunu Yusuf, 1895'da doğan ikinci oğlunu Madmud diye adlandırır. Burada bahsi geçen Yusuf, sonları Uygur tıp sahasının önde gelen hekimlerinden biri olur ve Yusuf Hacı Kaşgari adıyla ün kazanır. Küçük kardeşi Mahmud da ömrü boyunca tıpla uğraşan ve komisyonlar içinde yer alarak birçok tıp kitabının hazırlanmasında emekleri geçen bir bilim adamıdır. 1914 -1916 arasında Uygur memleketini baştanbaşa ziyaret eden Tatar aydını Nuşirvan Yauşif, "Alti Şehir Kayıtları" adlı eserinde Uygurlar arasında muhafaza edilen *Kutadgu Bilig*'ten söz açar. Yauşif'un yazdıklarına göre, onunla konuşma yapan döneminin ünlü din adamı ve eğitim reformcusu Abdulkadir Damulla Kaşgar'da saf Türk diliyle yazılmış, Arapça ve Farsça sözcüğe yer verilmeyen *Kutadgu Bilig* adlı çok değerli bir eserin muhafaza edildiğini ve bir kaç yıl önce dış memleketten gelen bir seyyahın bu eseri satın alarak kendi memleketine götürdüğünü söyler.¹ Son zamanlarda yapılan araştırmalara göre, 20.yüzyılın başlarında Uygur memleketine gelen ve bir süre Kaşgar'da ikamet eden Süriyeli Şami Damulla adlı bir tarihçi, yukarıda adı geçen Yusuf Hacı Kaşgari'nin evinde muhafaza edilmekte olan *Kutadgu Bilig*'i ele geçirmiş.² Abdulkadir Damulla'nın "saf Türk diliyle yazılmış" diye nitelendirdiğine göre, zamanının Uygur aydınları bu eserin dili ve içeriğinden tam olarak haberdar

¹ Nuşirvan Yauşif , *Alti Şehir Hatiriliri*, 2013, Bei - jing, Milletler Neşriyatı, s. 63. *Miras*, 2005, III, s. 38.

² Yusuf İğemberdi, "Kedimki Eser, Kolyazmilarni Retleş, Tetkik Kiliştä Sakliniwatkan Mesililer", *Şıncang İctimaî Penler Mumbiri*, 2012, VI . 36.

olmuştur. Bu noktadan bakınca, Abdulkadir Damulla Kaşgar'da muhafaza edilen *Kutadgu Bilig* hakkında Yauşif'in vasıtasıyla ilim dünyasına ilk defa haber veren bir şahıstır. Bu hususla ilgili diğer bir kayıt daha vardır ki, bunu *Kutadgu Bilig* araştırmalarının önde gelen isimlerinden biri olan Kadir Ekber'in yazdıklarından öğreniyoruz. 1980'de Yarkentli İsmail Hacı adlı bir kişinin Kadir Ekber de dâhil bir bilim heyetine söylediklerine göre, 1908'de Kaşgar'daki Rus konsolosluğundan gelen bir görevli, onun elinde saklanmakta olan *Kutadgu Bilig*'i ele geçirmiş. Arap yazısıyla istinsah edilen bu kitap, İsmail Hacı'ye babasından tevarüs etmiştir³ Muhtemel, Abdulkadir Damulla'nın bahsettiği *Kutadgu Bilig* bu olabilir. Bu noktadan hareket eden birçok araştırmacı, *Kutadgu Bilig*'in Fergana nüshası ile Kaşgar sahası arasında bir ilişkinin bulunduğunu ileri sürer. Örneğin, 20. yüzyılda Uygurların yetiştirdiği ünlü dilci İbrahim Mutî, *Kutadgu Bilig*'in Fergana nüshası'nın asıl Kaşgar'da muhafaza edilen ve oradan getirilmiş bir eser olduğu hakkında ısrar ediyor. Mutî, Özbekistan'da ziyarette bulunurken bu hususta somut bilgilere kavuşmak için Fergana nüshası'nın mufahaaza edildiği Abu Reyhan Biruni Yazma Eserler Kütüphanesi'ni gezmek ister. Maalesef, önce Mutî'yi iyi karşılayan ve isteğini kabul eden kütüphane sorumluları sonra aniden bu isteğe hiç yanaşmazlar. Neden böyle davrandıklarını Mutî de bilemez. Böylece, ünlü dilci Mutî'nin *Kutadgu Bilig*'in Fergana nüshasını kendi gözüyle görüp incelemek isteği gerçekleşmez. Şimdi bazı bilgiler Mutî'yi takip ederek bu hususta çalışmalarını sürdürmektedir. Muhakkak ki, bu tarihten sonra daha olumlu sonuçlar elde edilmekle bu husus çözülür. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin öğretim üyesi Emek Üşenmez'in verdiği bilgiler de bu konuya ışık tutmaktadır. Özbekistan'da bilimsel çalışmalarda bulunan ve aynı kütüphaneye gidip *Kutadgu Bilig*'in Fergana nüshasını doğrudan inceleyen Emek Üşenmez şöyle yazmaktadır: "*Ebu Reyhan El Biruni Yazma Eserler Kütüphanesi nadir eserler açısından da zengindir. Kütüphanede yüzlerce nadir eser bulunmaktadır. Karahanlı Türkçesi ile yazılmış, ilk dönem eserlerinden Kutadgu Bilig'in nüshalarından birisi de Ebu Reyhan El Biruni Yazma Eserler Kütüphanesi'nde saklanmaktadır. Bu nüsha da nadir eserler arasındadır. Reşid Rahmeti Arat Kutadgu Bilig çalışmalarında bu nüshadan doğrudan bahsetmemektedir. Burada bir asıl nüsha ve bundan kopya edilmiş küçük çaplı Kutadgu Bilig örnekleri mevcuttur. Gayet okunaklı ve güzel bir nesih hatla yazılmıştır. Kütüphane kaydında eserin dili Uygurca adı altında nitelendirilmiştir. İstinsah yeri Kaşgar'dır. Buradaki asıl hacimli nüsha 223 varaktan oluşur. Her bir varakta 15 satır bulunur. Diğer dört kopya nüshalarının her*

³ Kadir Ekber, "Kutadgu Bilik Tetkikatiğa Dair İkki Eğiz Gep", *Uluğ Abide Kutadgu Bilik*, 1999, Ürümçi, Şincang Helk Neşriyati, s. 739.

birisi ortalama 50 varaktan meydana gelmektedir"⁴ Emek Bey, bu yazısında *Kutadgu Bilig*'in Fergana nüshasının istinsah yerinin Kaşgar olduğunu belirtmekle Uygur bilginlerinin ilgisini çeken bu konuya bir açıklama getirmektedir.

Anlaşıldığına göre, Uygur bölgesinde *Kutadgu Bilig*'ten bahseden ilk eser 1920'li yıllara rastgelir. Tanınmış sosyal faaliyetçi, şair, tarihçi ve yayıncı Kutluk Şevki, aynı yıllarda yazdığı "Kaşgar" adlı bir şiirde Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig*'ten söz açar. 1930'lu yıllarda Uygur Bölgesinde vuku bulan ayaklanmalar, askeri ve siyasi hareketler ve bunu müteakiben ortaya çıkan toplumsal ve kültürel bakımdan kalkınma ihtiyacı, aydınların milli ve içtimâî konuları, tarih, kültür, eğitim, edebiyat, sanat meselelerini ele almasına, bilhassa bu hususlarda çalışmasına destek verir. Böylece, birçok önemli edebi eser ve tarih kitabı yazılır. Bu arada, *Kutadgu Bilig* de geniş kitlelere tanıtılmaya başlar. Kutluk Şevki'nin bahsi geçen şiiri de, kendisinin kurduğu *Yeni Hayat Gazetesi*'nde yayınlanır. Şevki, bu şiirinde *Kutadgu Bilig*'i dünyaya ışık tutan ve topluluğa saadet getiren bir eser olarak tavsif eder.⁵ Eserin konusu ve içeriğini iyice kavrayan Şevki, aynı dizeleriyle Uygur bölgesinde *Kutadgu Bilig* hakkında geniş kitlelere ilk olarak bilgi veren bir şahıstır. Yüksek tahsilini Türkiye'de tamamlayan ve 1934-1937 arasında Artuş'taki köylerde onlarca okul kurup yeni eğitim akımı oluşturan Mehmet Ali Efendi de tarih dersinde *Kutadgu Bilig* hakkında bilgi veren bir kişi olabilir. Çünkü Şevki ile birlikte *Divanu Lugat it Türk*'ü çevirme işine girişen ve tarih dersinde Attila, Cengiz ve Timur'u en büyük Türk hükümdarı olarak tanıtan Mehmet Ali Efendi'nin *Kutadgu Bilig*'ten habersiz olması mümkün değildir. Döneminin askeri ve siyasi olaylarında önemli bir rol oynayan Mehmet Emin Buğra'nın 1940'de Keşmir'de yazdığı bir tarih kitabında *Kutadgu Bilig* e önemli bir yer veriliyor. Tarihçi, bunun Türk şiiri ve edebiyatı sahasında olduğu kadar, Türk dilinin sözcük hazinesini toplamak ve Türklerin toplumsal tabakalarına tercüman olmak bakımından da emsalsiz bir manzum eser olduğunu belirtir. 1944'de dil bilimcisi ve şair İmin Tursun *Şincang Gazetesi*'nde "Miras ve Vesikalarımız" adlı bir yazıyı yayımlar ve *Kutadgu Bilig* ten bahseder. Ertesi yıl, Hidayitilla Ahun ve Sabir Ahun'un yazdıkları *Türk-Moğol Tarihi*'nde bu kitap hakkında detaylı bir bilgi verilir ve eser çok güzel bir biçimde değerlendirilir. Bu bilgilerden müelliflerin uluslararası ilim sahasında şu zamana kadar elde edilen araştırma sonuçlarından yakından haberdar olduğu bilinmektedir. 1946 tarihinde edip Şükür Yalkun'un *Altay* dergisinde *Kutadgu*

⁴ Emek Üşenmez, "Özbekistan Yazma Eserler Kütüphanesi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2009, sayı 2, s. 688.

⁵ Şin cang İctimaiy Penler Akademiyesi Edebiyat Tetkikat İnstitoti, *Uygur Edebiyat Tarihi*, III, 2000, Bei-jing, Milletler Neşriyatı, s. 280.

Bilig'e ithaf edilen “*Kutlu Bilig Kutadgu*” adlı bir şiiri yayınlanır. Şiirin aslı metni şöyledir:

Kutluk Bilig Kutadğu,
Bu bekmü tatlik adğu;
Bu bir kitap acayıp,
Yazmış Yusuf Hac Hacib;
Deryayi ilim iken bir,
Akkinidur cevahir;
Apirin ey uluğ zat,
Naming öçmes omribat.⁶

1947’de Ürümçi’de Yusuf Has Hacib Kütüphanesi kurulur. Bu kütüphanede Türkiye’den getirilen binlerce kitap başta olmak üzere çeşitli yazmalar, dergiler ve kitaplara yer verilir. *Kutadgu Bilig*’in Türkiye’de basıldığı tıpkıbasımı ve metni de dâhil bu malzemeler, Uygurların düşünce dünyasına ışık tutmakla birlikte onların bu eserle daha yakından ilgilenmesini sağlar. Aynı sene Ablimit Rozi, “Eski Uygur Edebiyatı Tezkiresi” adlı bir yazısında eser üzerinde durur. 1948’de, Gulca’da yayınlanan *İttipak* dergisinde *Kutadgu Bilig*’den parçalar verilir. İbrahim Mutî Ürümçi’de çıkan bir dergide, ertesi yıl Nan King’de *Çağdaş* dergisinde(1949, 2.cilt, sayı 1) yayınladığı “Türk Dilinin Tarihi Üzerine” adlı etüdünde Yusuf Has Hacib ve eserinden söz açar. Ama 20.yüzyılın ilk yarısında bölgede hüküm süren despotça hâkimiyet, Uygurların toplumsal ve kültürel bakımdan kalkınmasına büyük ölçüde engel olduğundan, Uygurlar düzenli ve muntazam bir eğitimden uzak kaldılar. Medeniyette yeteri kadar ilerleyemediler. Böyle bir ortamda tahsil görmek, ziyaret ve ticaret yapmak amacıyla Türkiye’ye ve Rusya’nın egemenliği altındaki Orta Asya’ya gidenlerin sayısı çok az olmasına rağmen, zamanının Uygur aydınları Türkoloji sahasının bazı neticelerini yakından takip edebildi ve dolayısıyla *Kutadgu Bilig*’le ilgilenmeye başladılar. Fakat bölgede devam eden muhtelif değişmeler bilimsel çalışmaların muntazam bir şekilde ilerlemesine imkân vermez. Bu yüzden 20.yüzyılın ilk yarısında Uygur aydınlarının *Kutadgu Bilig*’le ilgili olarak ortaya koydukları genellikle tanıtma mahiyetindeki bilgilerden ibaret kalır.

2. Kutadgu Bilig Üzerine İlk Araştırmalar

1950’li yıllarda Uygur bölgesinde Uygur edebiyat tarihi üzerine araştırmalara başlanır ve bu araştırmalara iştirak etmek amacıyla Ahmet Ziyaî gibi ta-

⁶ Tahircan Muhammet “Kutadğu Bilik Tetkikati Hekkide Omumi Bayan”, *Uluğ Abide Kutadğu Bilik*, s. 777.

nınmış birçok bilim adamı teklifle Ürümçî’de toplanırlar. Üniversitelerde bu saha ile ilgili ders kitapları tesis edilir, konferanslar düzenlenir. Böyle bir muhitte Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig* önemli bir konu olarak ele alınır. Dergilerde buna ait yazılar yayınlanır. Döneminin genç öğretmeni Abduşükür Muhammed Emin 1956’de *Şincang Enstitüsü Bilimsel Dergisi*’nin Uygurca ve Çince sayılarında yayınladığı “11.Yüzyılda Yaşayan İki Büyük Uygur Bilgininin Anıları” adlı yazısıyla 20.yüzyılın son yarısında Uygur bölgesinde *Kutadgu Bilig* hakkında ilk eser veren bir araştırmacı olarak ortaya çıkar. Sonra bu şahıs *Kutadgu Bilig*’e ait en önemli eserleri yazan bir bilim adamı olarak karşımıza çıkıyor. Aynı sene Muhammedcan Sadık’ın “İki Uygur Bilgini Hakkında” adlı yazısı *Şincang Maarifi* dergisinin 2.sayısında yayınlanır. Büyük edip Ahmet Ziyaî’nin 1957’de ŞUÖB’ne bağlı Yazarlar Birliğinin 1. kongresinde sunduğu “Uygur Klasik Edebiyatının Gelişme Akımı ve Öğreneceğimiz Şeyler” adındaki değerli bir etüdünde bu esere değinilir. Toplumda çok yankı uyandıran bu yazılarda Yusuf Has Hacib ile Kaşgarlı Mahmud’un yaşadığı dönem, dünya görüşü ve Türk kültür tarihine yaptığı katkılardan bahsedilir. Bundan başka, Ahmet Ziyaî’nin hususi bir çalışma olarak eserin 11 bölümünü çevirdiğini iyi biliyoruz. Bu çeviriler şimdi de mevcuttur. Bu tarihten itibaren Feng Chia-Sheng, Geng-Shi-Min gibi Çinli bilginlerin eserlerinde de *Kutadgu Bilig* söz konusu olmaya başlar. Çok yazık ki, Çin’de 1958’den 1978’ e kadar devam eden muhtelif siyasi ve toplumsal kampanyalar, bu arada ortaya çıkan Kültür Devrimi (1966-1976), Uygur bölgesinde de bilimsel araştırmaların sürmesine mani olur, bilginleri ilim sahasından uzaklaştırır. Böylece, *Kutadgu Bilig* araştırmaları da kesilir.

1978’den sonra Çin’de politik rejimin değişmesiyle fen ve bilim sahası da yeni bir düzene sokulur. Bilimsel araştırmalara yeniden bir yön verilir ve çeşitli projeler yapılır. Böylece, Uygur Bölgesi’nde de ilk olarak Karahanlılar devrinde yazılan iki şaheserin yayın projesi gündeme alınır. Neticede, *Kutadgu Bilig* araştırmalarına da yeniden başlanır. Bu tarihten sonra *Kutadgu Bilig*’in tam metni ve manzum çevirisinin yayınlandığı 1984’kadar olan altı sene içinde Ablet Ömer, Hacı Nurhaci, Ablimit Rozi, Ahmet Ziyaî, Abdürrahim Ötkür, Abduşükür Muhammed Emin, Mehmet Emin Yusuf, Mahmud Zeîdi, Şarafeddin Ömer, Abduşükür Türdi, Kadir Ekber gibi birçok bilginler öncü olarak ortaya çıkar ve dil, şiir, felsefe, hukuk, ahlak, bilim ve diğer yönden *Kutadgu Bilig* üzerinde durur. Bunların yaptığı araştırmaların sonuçları olarak birçok yazı yayınlanır. Bu arada, eserin düz yazı çevirisine ait bazı küçük çaplı tecrübeler de Uygur edebiyat

tarihine ait eserlerde yayınlanır.⁷ Türkçe, Özbekçe ve Rusça kaynaklardan öğrenilen bilgilere göre yazılan bu yazılar ve çevirme tecrübesi, bölgede *Kutadgu Bilig* araştırmalarının ilk hamlesini teşkil ederek Uygurların bu eseri daha yakından tanınması ve bu hususta belirli bir ölçüde bilgi sahibi olması için yarar sağlarlar.

3.Kutadgu Bilig'in Yayımları

1980'de kabul edilen karar üzerine *Kutadgu Bilig*'in yayın projesi Şıncang Sosyal Bilimler Akademisi'nin Edebiyat Araştırmaları Enstitüsüne verilir. Bu yayın için başlıca olarak R.R.Arat'ın hazırladığı metin ve düzyazı çeviri esas tutulur. Bunun yanı sıra, Keyyum Kerimof'un Fergana nüshasına göre yaptığı Özbekçe tavsifinden de istifade edilir. Eser, hem Latin harfli metni hem de Arap harfli manzum çevirisi yan yana verilmek üzere hazırlanır ve 1984'de Pekin'de Milletler Yayınevi tarafından yayınlanır, ilk defa 25,000 adet basılır. Ön sözde eser şöyle tavsif edilir. "*Kutadgu Bilik ileriye doğru paytak adımlarla yürümeye başlayan bir kültürün değil, aksine köklü ve yüksek bir milli kültürün doğrudan doğruya ortaya koyduğu bir mahsulüdür. O, bir edebi eser olduğu kadar, hem bir tarih hem bir felsefe hem bir siyasetname veya devlet yönetim bilimi, hem de bir toplumsal eğitimidir ve uzak bir geçmiş ile Karahanlılar döneminin gerçek hayatını kendi bünyesinde toplayan sistemli bir bilimsel yapıttır.*"⁸ Metni Abdüşükür Turdi, Abdulla Muhammedî, Mahmud Zeîdi tarafından, manzum çeviri ise Ahmet Ziyaî, A.Ötkür ve Mehmet Emin Yusuf tarafından hazırlanan *Kutadgu Bilig*'in bu yayını birçok noktada dikkati çeker. Önce metinden bahsedeceğiz. Metinde bazı sözcüklerin telaffuzu R. R. Arat'ın tespit ettiği biçimden farklıdır. Bu noktalar ise metin için tatbik edilen çeviri yazı yöntemiyle ilgilidir. Manzum çevirinin sunuş sözünde bildirildiği gibi, *Divanu Lugati't Türk*'ün Çağdaş Uygurcaya yapılmış çeviri için uygulanan çeviri yazı yöntemi *Kutadgu Bilig*'in metni için de tatbik edildiğinden bazı sözcüklerin telaffuzu R. R. Arat'ın tespit ettiği şekil ile aynı değildir. Örneğin, *bilig*, *bitig*, *çerig*, *bütün*, *bişiğ* gibi pek çok terimler *bilik*, *bitik*, *çerik*, *pişiğ* diye değiştirilmiştir. Bu yüzden, kitabın adı da *Kutadgu Bilik* şeklinde verilir.⁹ Bu noktalar, yabancı Türkologlar tarafından aynı metnin bir kusuru sayılmakta-

⁷ Şarafeddin Ömer, *Uygur Klassik Edebiyat Tarihinin Oçriklar*, 1982, Ürümçi, Şıncang Helk Neşriyatı, s.338-424. Abdüşükür Turdi, Tıyipcan Eliyof, Rahmitulla Cari, *Uygur Klassik Edebiyatının Nemuniler*, 1982, Ürümçi, Şıncang Helk Neşriyatı, s. 37-99.

⁸ Şıncang İctimaiy Penler Akademiyesi Edebiyat Tetkikat İnstitoti, *Kutadgu Bilik*, 1984, Bei-jing, Milletler Neşriyatı, s. 15-16.

⁹ Mahmud Zeîdi, "Kutadgu Bilik Nüşilirdiki Perkler Hem Hazirki Zaman Uygurçe Nezmiy Yeşmisi", *Til ve Tercime*, 2011, I, s. 15.

dır.¹⁰ Muhtemel, bu farklı noktaların görülmesinde yine Vambery ile W. Radloff'un yaptığı yanlışlıkların da bir etkisi olabilir. Elbette, bu husus dil bilimcilerinin ayrıca değinmesi icap eden bir konu durumundadır. Buna rağmen, eserin manzum çevirisi çok güzel bir biçimde yapılmış olmakla her bir edebiyatçının takdirini kazanır. Yani manzum çeviride yazarın kullandığı veznin aynı biçimde muhafaza edilmesine ve çevirinin harfi harfine yapılmasına önem verilir, şiirin ihtiyacı yüzünden bazı dizelerde içerik ön plana alınır, bazı dizelerin ise yeri değiştirilir, vezin ve uyak ihtiyacı yüzünden bazı dizelerde izahat vermek suretiyle eski sözcükler de kullanılır.¹¹ Yusuf Has Hacib'in kullandığı Hakaniye Türkçesine ait sözcüklerden yüzde ellisinin Çağdaş Uygurcada aynı biçimde saklanması da manzum çevirinin çok güzel bir şekilde yapılmasına yarar sağlar. Ezcümle, şiir, dil, yapı, içerik, şekil, ahenk açısından çok ince ve zarif bir özellik arz eder ve edebi sanat yönünden herkesi kendine çeker. Gerçekten, bu çeviri Yusuf Has Hacib'in dil ve edebi maharetini temsil ediyor. Bu özellikleriyle manzum çeviri, yalnız *Kutadgu Bilig* çalışmalarında değil, aynı zamanda Türkoloji sahasında da özel bir araştırma konusunu teşkil eder. Eserin yayını, Uygurların Türk düşüncesinin ana hatlarını, hakimiyet ve hukuk sahasındaki tecrübelerini, Karahanlılar dönemindeki Türk kültürü ve edebiyatını öğrenmesi, bilhassa tarihten geleceğe uzanan bir milli ideolojinin sahibi olması için zemin hazırlıyor. Bu yüzden, eserin yayını, Uygur ilim sahasında elde edilen büyük bir netice sayılır. Bu hususta Kırgızistan'da yaşayan Uygur Bilgini A.Narenbayıf, "*Balasağunlu Yusuf'un bize miras bıraktığı Kutadgu Bilig destanının Çağdaş Uygur yazısındaki nüshasının yayımlanması, ilim sahasında ve geniş kitlelerin yaşamında ortaya çıkan büyük bir olaydır.*"¹² şeklinde değerlendirmekle bu şaheserin günümüzde ne kadar önem taşıdığını belirtmektedir.

1985 tarihinde ŞÜÖB'ne bağlı Eski Eserleri Düzenleme ve Yayınlama Seksiyonu tarafından *Kutadgu Bilig*'in üç nüshasının tıpkıbasımı aynı eserlerin TTK yayınına kopya etmek suretiyle ayrı ayrı olarak yayınlanır. R.R.Arat'ın *Kutadgu Bilig*'e yazdığı "Giriş" in üç nüsha ile ilgili bölümleri ön söz yerinde verilir. Tıpkıbasımın her biri 700 adet basılır. 80'li yıllarda yine *Kutadgu Bilig*'in Çincesi yayınlanır. 1979'da ünlü Türkolog Geng-Shi-Min ile Wei-Süi-Yi, eserin bazı bölümlerini 《维吾尔古典长诗福乐智慧》 ("*Uygurların Klasik Destanı Kutadgu Bilig*") adında yayınlar. Küçük çaplı bir denemeden ibaret olan bu yayını aynı ese-

¹⁰ Mehmet Ölmez, "Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 2004, İstanbul, C. 14, s. 109.

¹¹ *Kutadgu Bilik*, s. 2.

¹² 新疆社会科学院文学研究所:《福乐智慧研究译文选(一)》(内部发行), 1991, 乌鲁木齐, 新疆人民出版社, 第276-277页.

rin tam metninin yayınlanması için ilk adım teşkil ediyordu. Sonra Uygurca ve Türkiye Türkçesini çok iyi bilen Hao-Guan-Zhong, Zhang-Hong-Chao ve Liu-Bing gibi bilginlerin *Kutadgu Bilig*'in Uygurca nüshasını esas almak ve Türkçe, Özbekçe ve Rusça çevirilerinden de istifade etmek suretiyle yaptığı Çince tercümesi, 1986'de Pekin'de Milletler Yayınevi tarafından yayınlanır ve 4000 adet basılır. Eserin adı Çince «福乐智慧» şeklinde verilir. Bu, "dileyen, arzu eden saadetin, mamurun kazanılmasını sağlayan, insanı ferasetli ve akıllı edebilecek bilgi" anlamında gelir. Kazakistan'da Askar Egubayıf tarafından Kazakçaya çevirilen ve 1986'de Eski Sovyetler Birliği Yazarlar Yayınevi tarafından Kiril alfabesinde ve *Kuttı Bilik* adında yayınlanan *Kutadgu Bilig*'in Arap alfabesine dayanan Kazak yazısına aktarılan nüshası 1989'da Pekin'de Milletler Yayınevi tarafından yayınlanır ve 2000 adet basılır.

Yukarıda bahsedildiği gibi, *Kutadgu Bilig*'in düz yazı çevirisi de 1980'de başlar ve ilk tecrübeler de çabuk ortaya çıkar. *Kutadgu Bilig* araştırmalarının öncülerinden biri olan ve Uygur edebiyat tarihine ait birçok mühim eser veren Şarafeddin Ömer (1932-2002)'in 1982'de yayınlanan ilk kitabı *Uygur Klasik Edebiyatının Anahatları*'nda Yusuf'un hayatı ve eseri üzerinde edebi, felsefi ve kültürel yönden uzun bir inceleme yapıldıktan sonra, 4., 6., 7., 12., 51., 56., 57., 58. bölümlerin transkripsiyonu ve düz yazı çevirisi verilir. Ş.Ömer'in bu eseri *Kutadgu Bilig* hakkında ilk defa detaylı bilgi veren bir yapıt olmakla dikkate şayandır. Aynı sene Abduşukur Türdi, Tıyifcan Eliyof(1930-1989) ve Rahmitulla Carı'nın hazırladığı bir deneme de *Uygur Klassik Edebiyatının Mümessilleri* adlı kitapta yayınlanır. Sadece destanın 11 bölümüne odaklanan bu çeviri ve transkripsiyonu da Ş. Ömer'in yaptığı gibi eserin bazı bölümlerine münhasır kalan bir deneme mahiyetini taşıyor. Sonra eserin tam çevirisi Abduşükür Turdi ile Kadir Ekber tarafından tamamlanır. R.R.Arat'ın hazırladığı metin ve tercümesine dayanılarak yapılan bu çeviri ise 1991'de Pekin'deki Milletler Yayınevi tarafından çıkar. Yukarıda bir kez bahsettiğimiz gibi, aradan bin sene geçmesine rağmen, Yusuf Has Hacib'in kullandığı dile ait pek çok sözcük, ses ve anlam bakımından Çağdaş Uygurcada aynı biçimde devam etmekte olduğundan, bu özellik, düz yazı çevirinin de açık, isabetli ve popüler bir şekilde yapılmasına imkan sağlıyorlar. Böyle olduğundan, bu çeviri metinden ve Yusuf Has Hacib'in bedi maharetinden pek uzaklaşmamak ilkesi altında yapılıyor.¹³ Ertesi yıl Turganbay Kiliçbik ve Nuruz Hüsenali'nin Uygurca manzum nüshasından Kırgızcaya yaptığı aktarma *Kut Daritar İlim* adı altında Şincang Halk Yayınevi tarafından yayınlanır ve 400 adet basılır. Böylece, *Kutadgu Bilig*'i Uygur bölgesindeki başlıca

¹³ Kadir Ekber, *age.*, s. 744.

Türk şivelerinde yayınlama çalışması tamamlanmış olur. Aşağı yukarı 15 sene devam eden bu çalışmalar sayesinde Uygur bölgesinde *Kutadgu Bilig* araştırmalarının temeli atılır.

4-Kutadgu Bilig'e Ait Tercüme ve Aktarmalar

Bu hususta önce Türkiye yazarlarından Reşat Nuri, Yaşar Kemal, Sabahattin Ali, Kerime Nadir, Necati Cumali'nin birçok romanlarını ve Reşat Genç, Ş. Ülkütaşır'ın Karahanlılar ve Kaşgarlı Mahmud'la ilgili bilimsel yapıtlarını Uygurcaya aktarıp yayınlayan ünlü çevirmen ve spiker Tursinay Sakim (1938-2006)'in adını zikretmeliyiz. Teklifle *Kutadgu Bilig*'in yayın projesine katılan bu hanımefendi aynı eserin Türkiye'de çıkan düz yazı çevirisini baştanbaşa Uygurcaya aktarıp bu sahadaki çalışmalara kolaylık sağlıyor. Araştırmacıların yararlanması için A.Dilaçar'ın *Kutadgu Bilig İncelemeleri*'ni de Uygurcaya aktarıp sunan Tursunay Sakim, "Türkiye'de Kutadgu Bilig Üzerine Çalışmalar" adlı bir tebliğinde Türkiye bilginlerinin bu eser üzerine yaptığı çalışmaların listesini veriyor.

Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü eserin metni, çevirisi ve tıpkıbasımını hazırlamak ve yayınlamakla kalmaz. Aynı zamanda, Uygur Bölgesi'nde bu kitaba yönelen araştırmalar için elverişli bir kaynak hazırlamak ve Uygurların ilim sahasını uluslararasıdaki araştırma sonuçlarından haberdar etmek için özel mecmua yayınlamakla uğraşır. Muhtelif ülkelerdeki ünlü bilginlerin eserlerinden seçerek tercüme etmek ve aktarmak yoluyla hazırlanan bu mecmuanın ilki, 1989'da *Dış Ülke Bilginleri Kutadgu Bilig Üzerine* adıyla Uygurca yayınlanır. Bu mecmuada Türkiye bilginlerinden R.R.Arat'ın *İslam Ansiklopedisi*'ne yazdığı "Kutadgu Bilig" maddesi, M. Fuad Köprülü'nün *Türk Edebiyat Tarihi*'nde yer alan "Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig" adındaki bir bölüm ve İbrahim Kafesoğlu'nun "Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri" adlı yazısı da dahil V.V. Radloff, gibi birçok bilginin eserlerine yer verilir. Bu değerli eserlerin Uygurcaya çevirilmesi için Kadir Ekber, Mömün Abdulla, Tursun Rişat, Mahmud Zeîdi ve İsmail Tömüri gibi bilim adamlarının büyük emekleri geçer. Aynı kurum yine 1991'da V.V. Radloff, R. R. Arat, R. Dankof, S. H. İvanof, A. H.Kononof, K. Kerimof, A. Egubayıf, K.Talipof, R. Nurahmed, A. Narenbayıf, A. Kasimof, Y. Memetahunof, S. H. İvanof gibi otoriter bilim adamlarının *Kutadgu Bilig*'in Türkçe, Rusca, İngilizce, Özbekçe, Kazakça yayını için yazdığı ön söz, son deyiş ve başka ilgili yazılarından müteşekkil olan bir makale kitabını «福乐智慧研究译文选 (一)» ("Kutadgu Bilig Araştırmalarına Ait Çevirme Yazılardan Derlemeler- I") adıyla Çince yayınlıyor. Söz konusu mecmuanın en son yazısında 1874'ten 1985'e kadar olan bir asrı aşkın bir zaman içerisinde Rusya ve

Sovyetler Birliği'nde yayınlanan *Kutadgu Bilig'e* ait yazıların katalogu verilir. Şüphesiz ki, Uygurca ve Çince yayınlanan bu mecmualar, Uygurların *Kutadgu Bilig* araştırmalarına ışık tutmakla birlikte aynı sahayı birçok malzemeye temin ediyorlar. Bu münasebetle bahsedilmesi lazım gelen bir husus da vardır. Bu, Türkiye bilim adamlarının yazdığı yazıların aktarmasına ait bir eleştiri meselesidir. Gerçekten, Türkiye bilim adamlarının *Kutadgu Bilig* üzerinde yaptığı araştırmalar bu sahada ön planda gelen çalışmalar sayılmakta ve 30 senedir Uygur aydınları ve bilim adamlarının baş vurduğu başlıca kaynaklar arasında gelmektedir. Fakat, bu mecmua'nın öncüsünde yer alan yazıları asıl metni ile karşılaştırırsak Uygurcaya yapılan aktarmada az çok yanlışlıkların ve eksik kalan noktaların görüldüğü de belli olur. Bu, aktarmacı tarafından mı yapılmıştır veya basım aşamasında çıkan bir teknik sorunu mudur bilmiyoruz. Ama, R.R.Arat'ın yazdığı "Giriş" , Liu-Bing tarafından Çinceye hiç bir kusura yer bırakmadan, çok titiz ve son derece güzel bir biçimde çevirilmiş, her hangi bir tabir gelişigüzel değiştirilmemiştir. Bilhassa ilim kurallarına zıt hiç bir temayül görülüyor. Bu yüzden, birinci mecmua yayınlanıp aradan 20 sene geçtikten sonra Türkiye bilginlerinin söz konusu yazıları tarafımdan yeniden Uygurcaya aktarılmaktadır. Bunun yanı sıra, R.R.Arat'ın yazdığı "Giriş" in de tarafımdan Uygurcaya aktarması yapılmıştır. Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü'nce, 1993'de «福乐智慧研究论文选 (二)» ("Kutadgu Bilig Araştırmalarına Ait Yazılardan Derlemeler- II) adında diğer bir mecmua yayınlanır. Devlet içindeki araştırmalara ayrılan ve Çince çıkan bu mecmuada Uygur ve Çinlilerden yetişen 25 bilim adamının yazısına yer verilir. Bu mecmuadaki en son yazı 1963'ten 1987'ye kadar Çin'de Uygurca ve Çince yayınlanan eserlerin listesini verir.

1984'de Uygur Bölgesi'nde *Kutadgu Bilig'in* metin ve manzum çevirisinin yayınlanmasıyla bu sahadaki araştırmaların temeli atılır. Bu tarihten sonra, *Kutadgu Bilig* araştırmaları düzenli bir yola girer. Özel kurumlar kurulur ve sempozyumlar yapılır. Bilim adamları eseri kendi ihtisas sahasına göre ele almaya başlar, yaptıkları araştırmalar gittikçe derinleşir ve tatbik ettikleri metodoloji de beynelmilel ilim sahasının dikkatini çekecek bir mahiyet kazanır. Geniş kitleler de gördüğü eğitim düzeyine göre eserden belirli bir ölçüde bilgi ve zevk alırlar. Üniversiteler, enstitüler, kolejler, liseler, orta ve ilkokulların edebiyat dersinde *Kutadgu Bilig* için ayrı bir mevzu tahsis edilir. Sanatçılar için de eser bir icadiyet konusunu teşkil eder. Bu arada, *Kutadgu Bilig* üzerinde uzmanlaşan birçok bilim adamı ortaya çıkar. Bunun yanı sıra, her hangi bir amaçla topluluğa veya kitlelere hitap edilirken Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig* gurur kaynağı ve örnek olarak tanıtılır. Çinlilerden de bu saha ile ilgilenen birçok bilim adamı yetişir. Kısaca, 1984'de Uygur Bölgesi'nde *Kutadgu Bilig* araştırmalarında yeni bir

dönem açılır. Bu tarihten bugüne kadar olan 30 seneye yakın bir zaman içerisinde Uygur Bölgesi'nde çeşitli dergilerde ve gazetelerde yayınlanan *Kutadgu Bilig* ile ilgili yazıların sayısı 300'ün üzerine çıkar, kitapların sayısı da 10'u geçer. Bu çalışmalar nicelik ve nitelik bakımından aynı sahada ileri giden her hangi bir devletin ilmi muhiti ile mukayese edilebilecek bir düzeye ulaşır. Yer olmadığından bu sahada elde edilen sonuçların ve yayınlanan yazıların listesini bir bir tanıtmak mümkün değildir.¹⁴ Burada sadece bu esere yönelik kurumları, önemli faaliyetleri, önde gelen araştırmacıları ve başlıca eserlerini dile getirmek ve değerlendirmek, eserle ilgili diğer sahalardan bahsetmekle yetinmek zorundayız..

5. Kutadgu Bilig Kurumları

Kutadgu Bilig'in 1820'ten itibaren ilim dünyasına girmesinden bu yana muhtelif ülkelerde Türkoloji ile uğraşan bilginler ve kurumlar bu kitaba ilgi gösterdiler. Bu itibarıyla Rusya'da Petersburg Bilimler Akademisi'ni, Türkiye'de TDK ve TTK' gibi araştırma merkezlerini kimse dile getirmeden geçemez. Günümüzde de çeşitli ülkelerde birçok kurum ve bilim adamı *Kutadgu Bilig*'e yönelik incelemelerde bulunmaktadır. Türkiye'de *Kutadgu Bilig* adında bir bilimsel derginin de yayınlanmakta olduğunu biliyoruz. Bu elbette, *Kutadgu Bilig* araştırmalarının daha da gelişme gösterip tüm dünya çapında ele alınmasına fayda sağlayacak bir durumdur. Günümüzde Uygur Bölgesi'nde de *Kutadgu Bilig* araştırmalarını desteklemek ve muntazam bir biçimde gelişmesine hizmet etmek amacıyla kurumlar kurulmaktadır. Bunların başlıcaları şunlardır:

1978'den sonra yeniden tesis edilen Şincang Sosyal Bilimler Akademisi'nin Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde *Kutadgu Bilig* başlıca bir araştırma sahası olarak kabul edilir. Çin Sosyal Bilimler Akademisi'ne bağlı Çin Azınlıkları Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü ve Felsefe Araştırmaları Enstitüsü'nde de *Kutadgu Bilig* Seksiyonu ve Çinlilerden müteşekkil olan bir araştırma ekibi kurulur. 26 Nisan 1988 tarihinde Ürümqi'de Şincang *Kutadgu Bilig* Araştırma Kurumu tesis edilir. Kasım 1991 tarihinde kurulan Uygur Klasik Edebiyatı Araştırma Kurumu da *Kutadgu Bilig* projelerine önemli bir yer veriyor. 1992'de Şincang Üniversitesi'nin Çin Edebiyatı Fakültesinde Uygur Edebiyatı Öğretim ve Araştırma Seksiyonu kurulur. 1994'de Pekin'de Çin Uygur Tarihi ve Kültürü Araştırma Kurumu kurulur. Ürümqi'de ve Pekin'de bu çeşit özel kurumların kurulmasıyla *Kutadgu Bilig* araştırmaları bir örgüte, garantiye, faaliyet sahnesine ve iktisadi desteğe kavuşur, araştırma kadrosu de gittikçe genişler.

¹⁴ Uygurların *Kutadgu Bilig*'le ilgili tüm çalışmaların kataloğunu diğer bir yazımızda vereceğiz.

6. Kutadgu Bilig Sempozyumu

1979'da *Kutadgu Bilig*'in yayını gündeme alındıktan sonra, Uygur bölgesinin başkenti Ürümçi'de bu çalışmalarla ilgili olan buluşmalar, müzakereler yapılır ve toplantılar düzenlenir. 1981'den itibaren Çin Azınlıklar Felsefe ve Toplumsal İdeoloji Tarihi Kurumu'nun her sene bir kere yapılan kongresinde *Kutadgu Bilig*'in başlıca konu olmasına karar verilir. Böyle kongreler 1984'e kadar sürer. Kasım 1984 tarihinde Şincang Sosyal Bilimler Akademisi tarafından organize edilen *Şincang Azınlıklar Klasik Edebiyatı Bilgi Şöleni*'nde başlıca konu *Kutadgu Bilig* olur. Ekim 1984 tarihinde Şincang Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Kutadgu Bilig*'in Uygurca yayını kutlamak üzere *Kutadgu Bilig Sempozyumu* düzenler. 1985'de Çin'in kuzey doğusunda yer alan Chi-lin Eyaletine bağlı Yan-Bian Chao - Shianzu Özerk İli'nde düzenlenen *Kuzey Çin Azınlıklar Felsefe Tarihi Kurumu'mun 3. Ulusal Kongresi*'nde Uygur Bölgesi'nden katılan bilim heyeti *Kutadgu Bilig*'le ilgili tebliğleri sunar.¹⁵ Ağustos 1986'de *1.Ulusal Kutadgu Bilig Sempozyumu* Kaşgar'da düzenlenir. Uygur Özerk Bölgesi'nin ve Kaşgar ili'nin bazı sorumluları, Çin'in muhtelif eyaletlerinden gelen bilim adamları başta olmak üzere 130 kişinin iştirak ettiği bu sempozyumda 50 bildiri sunulur. Bildirilerin konusu felsefe, edebiyat, tarih, astronomi, sosyoloji, estetik, mantık, ahlak, fen, hukuk, askerlik, tıp gibi pek çok sahaları ilgilendirir. Bildiri metinleri *Kutadgu Bilig Üzerine Şöyleme* adı altında dört ciltli bir kitap olarak hazırlanır ve ilk iki cildi 1986'de, son iki cildi ise 1988'de yayınlanır.¹⁶ Bunun yanı sıra, 1986'de Yusuf Has Hacib'in Kültür Devrimi döneminde(1966-1976) tahrip edilen türbesinin tamirine başlanır. Bu yapı 1989'da tamamlanır. Aynı sene yine Kaşgar'da *2.Ulusal Kutadgu Bilig Sempozyumu* düzenlenir. Sempozyumun açılış töreni Yusuf Has Hacib'in türbesinde yapılır. Sempozyuma eyalet başkanları, hükümet erkânı ve araştırmacılar olmak üzere 60 kişi katılır, 30 bildiri sunulur. Ne yazık ki, bildiri metinleri şimdiye kadar yayınlanmamıştır. Bu iki sempozyum ve sunulan bildiriler, Uygur bölgesinde *Kutadgu Bilig* araştırmalarının düzenli ve sistemli bir biçim aldığını göstermekle birlikte aynı sahanın daha ilerlemesi ve geniş bir boyut kazanmasında itici rol oynuyor. 1993'de Pekin'de *1.Uluslararası Kutadgu Bilig Sempozyumu* düzenlenir. Çin, Moğolistan, Japonya, Rusya, Almanya, Kazakistan, Kırgızistan ve ABD olmak üzere sekiz ülkeden 60 bilim adamı ve hükümet yetkililerinin katıldığı bu sempozyumda 40 bildiri sunulur. Bazı bildirilerin özetleri daha sonra *Şincang Sosyal Bilimler Araştırmaları* dergi-

¹⁵ Abdüşükür Muhammed Emin, *Kutadgu Bilik Hezinisi*, 1999, Ürümçi, Şincang Üniversitesi Neşriyatı, s. 483.

¹⁶ Gulam Ebeydulla haz, *Kutadgu Bilik Hekkide Bayan*, I, 1986, Keşker Uyğur Neşriyatı. a.g.e, II, 1988. Keşker Uyğur Neşriyatı.

sinde yayınlanır. Yusuf Has Hacib'in doğumunun 1000.yılı ve *Kutadgu Bilig'*in yazılışının 928. yılını kutlamak üzere Ekim 1998'de Kaşgar'da 3. *Ulusal Kutadgu Bilig Sempozyumu* yapılır. 160'tan fazla bilim adamı katılan bu sempozyumda 96 bildiri sunulur. Sempozyum esnasında en kısa zaman içinde *Kutadgu Bilig'*e ait 10 kitap yayınlama tasarısı da kabul edilir. Bu tasarı üzerine 1999'da aynı sempozyumda sunulan bildirimlerden seçmek üzere hazırlanan "*Uluğ Abide Kutadgu Bilig'*" adlı bir mecmua Şincang Halk Yayınevi tarafından yayınlanır. Söz konusu mecmuada, dil, düşünce, felsefe, siyasi, hukuk, askerlik, iktisat, edebiyat, yemek, gramer, çevre, örf ve adet, eğitim, pedagoji, psikoloji, kozmik, ahlak, sanat, nikah ve aile, estetik, şiir, matematik gibi pek çok sahalara ilgili olan 66 yazıya yer verilir.¹⁷ Ertesi yıl bu mecmuanın Çincesi de yayınlanır. Çok yazık ki, bu mecmuada sadece 38 yazı yer alır. Yayınlanan kitaplar arasında yine özel araştırmalar da vardır. Söz konusu sempozyumlar, 1988'de kurulan Kutadgu Bilig Araştırma Kurumu da dâhil çeşitli bilimsel örgütlerin, akademilerin, Pekin, Ürümcü ve Kaşgar'daki muhtelif üniversitelerin, enstitülerin, yayın evlerinin, yazarlar birliğinin, eyalet bakanlığı ve valiliklerin yaptığı sıkıca bir iş birliğiyle gerçekleşir.

7. Kutadgu Bilig' e Ait Özel araştırmalar

Bahsedildiği gibi, metni ve manzum çevirisi yayınlandıktan sonra, Uygur Bölgesi'nde *Kutadgu Bilig* araştırmalarının yeni bir dönemi açılır. Muhtelif kurumlarda ve müesseselerde çalışan pek çok akademisyen, öğretim üyesi ve aydın değişik yönlerden *Kutadgu Bilig* araştırmalarına girer. Bu dönemde çeşitli yönden *Kutadgu Bilig'*le ilgilenmeye başlayanlar içinde yukarıda adı geçen öncüler ve çevirmenlerden başka Mirsultan Osman, H.Tömür, İmin Tursun, T.Elmas, E. Baytur, Vahap Hevir, Abdükerim Rahman, Hemit Mehsut, Esker Hüseyin, Erşidin Tatlık, Semet Hevir, Abdulla Talip, Muhammed Salih, İna-yitulla Helimi, Ruzihaci Muhammed, Abdürrahim Sabit, Hayretcan Osman, Yarmuhammed Tahir Tuğluk, Yolvas Raşidin, İmincan Ehmedi, Yusufcan Ali İslami, Abdürrahim Haşim, Abdurusul Ömer, Tursun Erşidin, Arslan Abdulla, Reyhan Kadir, Abliz Muahmed Sayrami, Eşref Abdulla ve İkbal Tursun gibi tanınmış bilginlerin adlarını da zikretmeyi gerekli görüyoruz. Böylece, çeşitli belleten ve edebi dergilerde, gazetelerde bu hususla ilgili yazılar aralıksız neşredilmeye başlar. Bunun yanı sıra, eser, birçok bilim adamı için özel bir araştırma konusunu teşkil eder. Bütün bu çalışmalar sayesinde sadece *Kutadgu Bilig'*i

¹⁷ Mehmet Emin Yusuf, Ablimit Ehet, Barican Zefer haz, *Uluğ Abide Kutadgu Bilig*, 1999, Şinjang Helk Neşriyatı.

değil, aynı zamanda Karahanlılar döneminin Türk kültürünü tam tamına tanıtan çok değerli eserler meydana çıkar. Bunun başlıca temsilcileri şunlardır:

Çağdaş Uygur edebiyatının önde gelen isimlerinden biri olan ünlü şair, tarihçi ve dil bilgini Ahmet Ziyaî (1913-1989), bütün hayatını Karahanlılar döneminin iki şaheserini gün ışığına çıkarmak uğruna bağışlayan bir şahsiyettir. 1950'li yıllarda tek başına *Divanu Lugati't- Türk'ü* Uygurcaya tercüme eden ve Uygur edebiyat tarihi projesinin ana hatlarını tespit eden Ziyaî, 1980'li yıllarda *Kutadgu Bilig*'in manzum çevirisinin yapılmasına iştirak eder ve bu uğrunda büyük emek harcar. Onun gösterdiği çabalar sonucunda bu eserin manzum çevirisi edebi yönden büyük değere sahip bir eser olarak ortaya çıkar. Uygur toplumu bu şaheserle tanışır. Aynı yıllarda, Ziyaî bir taraftan eserin yayını hazırlarken diğer bir taraftan bu hususla ilgili araştırmaları sürdürür. "Tarihi Miras Kutadgu Bilig Üzerine Deneme ve Söyleme" (*Kaşgar Edebiyatı*, sayı 6, 1983), "Tarihi Miras Kutadgu Bilig Üzerine" (*Şincang Sosyal Bilimler Araştırmaları*, sayı 4, 1983), "Kutadgu Bilig Kimin, Onun Dili Hangi Dildir?" (*Kutadgu Bilig Üzerine Söyleme*, C. 3, 1986, *Kaşgar Pedagoji Enstitüsü Bilimsel Dergisi*, sayı 1, 1987), "Kutadgu Bilig'in Mensubiyeti ve Dili Üzerine" (*Kaşgar Pedagoji Enstitüsü Bilimsel Dergisi*, sayı 5, 1989) gibi birçok yazıları yayınlanan ve Türkçeden *Kutadgu Bilig İncelemeleri ve Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi* adlı kitapları Uygurcaya aktaran Ziyaî, Balasağunlu Yusuf ile Kaşgarlı Mahmud'un hayatı, içinde bulunduğu dönem ve bilimsel çalışmalarını konu eden *Yusuf ve Mahmud* adında bir manzum destan da yazmıştır. Şimdi yayın aşamasında duran bu eserler gün ışığına çıkınca, büyük şair ve bilim adamı Ziyaî'nin edebi ve bilimsel yetkileri ve *Kutadgu Bilig* üzerine yaptığı araştırmaların sonuçları göz önümüzde daha bir kez sergilenir. 1980'li yılların başlarında "Diri Yusuf"¹⁸ diye karakterize edilen Ahmet Ziyaî ile Yusuf Has Hacib'i edebi yönden mukayese eden yazılar da vardır.¹⁹ Bütün bunlar bu bilim adamının değerini anlamak için yeterlidir.

Ünlü şair, yazar, dil ve tarih araştırmacısı Abdürrahim Ötkür (1923-1995)'ün son yıllardaki çalışmaları *Kutadgu Bilig* ve tarihi roman üzerine odaklanmış oluyor. Ahmet Ziyaî ile beraber *Kutadgu Bilig*'in manzum çevirisini çok güzel bir biçimde yapan Ötkür, aynı yıllarda, "Uygur Topluluğunun 11.yüzyılda Yetiştirdiği Büyük Düşünür Yusuf Has Hacib" (*Şincang Üniversitesi Bilimsel Dergisi*, sayı 2, 1982), "Eski Çağ Uygur Edebiyat Tarihinin Parlak Mü-

¹⁸ Abdüşükür Muhammed Emin, *Kutadgu Bilik Hezinisi*, 1999, Ürümçi, Şincang Ünivirsitti Neşriyatı, s.518.

¹⁹ Kirimcan Abdürrahim, "Ahmet Ziyaî ve Yusuf Has Hacip", Şincang İctimaî Penler Tetkikati, 1999, 3.san.

messili Kutadgu Bilig Üzerine" (*Şincang Sosyal Bilimler Araştırmaları*, sayı 2, 1983), "Yusuf Has Hacib Şiir ve Şair üzerine" (*Kaşgar Pedagoji Enstitüsü Bilimsel Dergisi*, sayı 1, 1986), "Kutadgu Bilig'te İnsanın Manevi Tekâmül Konusu" (*Kaşgar Pedagoji Enstitüsü Bilimsel Dergisi*, sayı 6 1989, *Şincang Sosyal Bilimler Araştırmaları*, sayı 4, 1989), "Kutadgu Bilig ve Uygur Edebiyatı" (*Kutadgu Bilig Üzerine Söyleme*, cilt 3, 1986), "Kutadgu Bilig'in Şiirsel Değeri" (*Tarim*, sayı 6, 1993) gibi yazıları neşreder. Sonra bu çalışmalar, onun *Hazneler Kapısı*'nda adıyla yayınlanan makaleler kitabında toplanırlar. 1986'de ABD' de düzenlenen bir sempozyumda *Kutadgu Bilig'e* ait bir bildiri sunan Ötkür, bahsegeçen yazılarında Karahanlılar döneminin özellikleri ve ilmi muhiti, Yusuf'un edebi yetkileri ve şiir düşüncesi, eserindeki şiir türleri ve tatbik edilen icadiyet usulü üzerinde derin tahliller yapmakla birlikte Yusuf'un düşünce sisteminin ana hatlarından, *Kutadgu Bilig'in* Türk şiir tarihindeki yeri ve etkilerinden söz açar. *İz* ve *Uyanmış Toprak* adlı iki romanı ile Çağdaş Uygur romancılığında öncü yerine geçen ve geniş kitlelerin derin bir sevgi ve saygısını kazanan Ötkür, 1990'lı yıllardan itibaren Türkiye'nin ilim ve sanat sahasının da ilgisini çeker. Hülya Kasapoğlu Çengel tarafından Türkçeye aktarılan şiirleri ise *Abdürrahim Ötkür'ün Şiirleri* (İnceleme, metin, aktarma - I) adında iki ciltlik kitap olarak 2000'de yayınlanır. Bazı şiirleri Türk edebiyat tarihine ait kitaplarda yer alır, bazı eserleri üzerinde çalışma ve tezler yapılır. *İz* romanı da Türkçeye aktarılmaktadır.

Abduşükür Muhammed Emin(1933-1995), Uygurların 20.yüzyılda yetiştirdiği en büyük bilim adamıdır. Fen, bilim ve sanatın pek çok sahalarında uzmanlaşan, yani felsefe, tarih, kazı, dil, din, şiir, estetik, müzik, eğitim, folklor gibi muhtelif sahalarda birbirlerinden değerli ve temel eser mahiyetindeki 18 kitabını yayınlamakla Biruni, Harezmi, Farabi, Yusuf ve Mahmud'tan sonra Türk tarihinde yetişen bir ansiklopedik âlim olan Abduşükür Muhammed Emin, 20. yüzyılın son yarısında Uygur bölgesinde *Kutadgu Bilig* araştırmalarının en önde gelen ismi olarak karşımıza çıkıyor. *Kutadgu Bilig* araştırmalarına 1950'li yıllarda başlayan ve 1980'li yıllarda "Yusuf Has Hacib, Farabi İleri Fikirlerinin Mümtaz Varisi" (*Şincang Üniversitesi Bilimsel Dergisi*, sayı 1, 1981), "Kutadgu Bilig'in Bilimsel Değeri" (*Şincang Gazetesi*, 10 ağustos 1984), "Orta Çağ Hukukçuluk Tarihinin Ulvi Mümessili" (*Şincang Üniversitesi Bilimsel Dergisi*, sayı 3, 1984), "Kutadgu Bilig ve Öğretim Bilgisine ait Sorunlar" (*Şincang Öğretimi*, sayı 9-10, 1984) "Kutadgu Bilig'in Bilimsel Değeri Üzerine" (*Şincang Üniversitesi Bilimsel Dergisi*, sayı 1, 1985), "Orta Çağ Uygur Kültürünün Umumi Kamusu Kutadgu Bilig" (*Kumul Edebiyatı*, sayı 4, 1986), Yusuf Has Hacib'in Doğa Felsefesine Ait Düşünceleri Üzerine" (*Şincang Öğretimi*, sayı 8-9, 1988, *Kaşgar Pedagoji Enstitüsü Bilimsel Dergisi*, sayı 6, 1989) gibi pek çok yazıları yayınlanan

ve 1986' de Japonya'da *Kutadgu Bilig* konferansı veren Abdüşükür Muhammed Emin'in bu hususla ilgili en değerli eseri, Ahmet Ziyai'nin tavsiyesi üzerine yazılan ve 1999'da Şincang Üniversitesi Yayınevi tarafından yayınlanan *Kutadgu Bilig Haznesi*'dir. Söz başı, sonsözü de dahil 5 fasıl, 10 başlık ve 72 mevzudan müteşekkil olan ve toplam 518 sayfa tutan bu hacimli eser şu zaman kadar *Kutadgu Bilig* araştırmaları tarihinde ortaya çıkan en büyük çalışma kabul edilir. Bu yüzden, burada kitabın içeriğinden biraz bahsetmeyi yerinde buluyoruz. "Söz Başı Beyanı" adı verilen birinci fasıl iki bölüme ayrılıyor. Birinci bölümde eserin devri ve tematik içeriği, ikinci bölümde eserin kültür tabakaları ve düşünce menbaları bahis mevzu olur, yeri gelince 1871'den sonra uluslararası ortamda ortaya konulan *Kutadgu Bilig*'le ilgili çeşitli görüşler değerlendirilir. "Doğa ve Biliş İncileri" adı verilen ve *Kutadgu Bilig* felsefe açısından ele alınan ikinci fasılda, önce doğa felsefesinin kategorileri ve eserde tuttuğu yeri, sonra biliş teorisi meseleleri ele alınır. "Devlet ve Hukukçuluk Cevahirleri" adındaki üçüncü fasılın birinci bölümünde *Kutadgu Bilig*'teki devlet ve toplum gayeleri, ikinci bölümünde hukukçuluk meseleleri tahlil edilir. "Ahlak ve Talim Hikmetleri" adındaki dördüncü fasılda önce ahlak bilimine ait düşünceler, sonra fen ve öğretim meseleleri ele alınır. Beşinci fasıla "Katkı ve Telkin İzleri" adı verilmektedir. Bunun birinci bölümünde *Kutadgu Bilig*'in hem Türk kültür tarihindeki hem de tüm insanlığın medeniyet tarihindeki yeri tanıtılır. İkinci bölümde ise *Kutadgu Bilig* araştırmalarının devlet içi ve dışındaki durumundan söz açılır ve eleştiri yapılır. Son deyişte tematik içeriklerinin indeksi, ilgili resimler ve kaynaklar gösterilir. Geniş görüşlere, derinden derine yapılan tahlillere ve karşılaştırmalı inceleme yöntemine dayanmak suretiyle yazılan bu eserde yazar her bir konuyu ele alırken Yusuf Has Hacib'i aynı sahanın doğu ve batıdaki önemli mümessilleri ile mukayese eder ve onun şiir, fen, bilim, felsefe, ahlak, öğretim, devlet, hukuk, dış işler, askerlik, matematik, astronomi, tıp, estetik, iktisad, sosyoloji ve diğer sahalar açısından elde ettiği bilgileri ve görüşlerinin aşamalarını çok haklı bir biçimde değerlendirir. Bütün bu özellikleriyle, bu eser *Kutadgu Bilig* araştırmalarında kazanılan bir başarı sayılır ve her zaman aynı saha ile uğraşanların işine çok yarar sağlar. Yazarın 1997'de Şincang Halk Yayınevi tarafından yayınlan ve Türk düşünce tarihinin temel eserlerinden sayılan *Uygur Felsefe Tarihi* adındaki 15 bölümlü kitabının 9. bölümü de Yusuf Has Hacib'in felsefesine tahsis edilmiş oluyor. "Yusuf Has Hacib --Doğu Medeniyet Uyanışı Üçüncü Devrinin Mümtaz Mümessili" adı verilen bu bölümde değerli bilim adamımız Yusuf Has Hacib'in yaşadığı dönemin özellikleri, *Kutadgu Bilig*'in ortaya çıkışı, müellifin doğa felsefesi, hümanizm düşünceleri ve tarihi etkilerinden bahseder. Kısaca, yazar bu eserinde de Yusuf Has Hacib'i Türk tarihinin ve

İslam doğusunun en önde gelen düşünürlerinden biri olarak tavsif eder. Bütün bu çalışmalarıyla Abduşükür Muhammed Emin, Uygur bölgesinde *Kutadgu Bilig* araştırmalarının en zirvesine ulaşan bir bilim adamı sayılır.

Albay Yusufcan Ali İslami(1949-2011), Uygur Bölgesi'nde *Kutadgu Bilig* ve Atatürk araştırmaları ile ün kazanan bir bilim adamıdır. Onun *Kutadgu Bilig* üzerindeki araştırmaları hukuk sahasına odaklanır. 1993'de Şincang Halk Yayınevi tarafından yayınlanan ve *Kutadgu Bilig ve Hukuk* adlı eseri Türk hukuk tarihi incelemelerinde büyük önemi haiz bir çalışmadır. Ön söz ve sonsöz dışında yedi bölümden müteşekkil olan ve toplam 446 sayfa tutan bu eserin birinci bölümünde eser hukuk açısından yorumlanır, ikinci bölümde Yusuf Has Hacib'in düşüncesindeki törü ve zamanındaki karakteristik muhtevası açıklanır. Üçüncü ve dördüncü bölümlerinde ise Orta Çağ İslam kamu hukukunun *Kutadgu Bilig'e* gösterdiği etkilerden ve Yusuf Has Hacib'in hukuk düşüncesi ve onun oluşmasına zemin hazırlayan tarihi şeraitlerden bahsedilir. Beşinci ve altıncı bölümlerinde Karahanlıların devlet idaresini kanunla yürüttüğü dönemler, Yusuf Has Hacib'in hukuk düşüncesinin özellikleri ve hukuk tarihinde tuttuğu yeri incelenir. En sonunda *Kutadgu Bilig'in* günümüzdeki önemi tahlil edilir. Kısaca, yeri gelince Hun, Göktürk ve Idikut Uygurlarının hukuk ve yasalarından da belirli bir ölçüde söz açan ve Yusuf Has Hacib'i ulu bir hukukçu olarak tanıtan bu eser, umumi Türk hukuk tarihini öğrenmek bakımından hukuk tarihçisi S.M.Arsal'ın yazdığı *Türk Tarihi ve Hukuk* adlı eser kadar büyük bir önem taşıyor.

Yarmuhammed Tahir Tuğluk(1958-2012), ömrünü *Kutadgu Bilig* ile *Divanul Lugati't-Türk'e* vakfeden bir bilim adamıdır. Önce iyi bir edebiyat öğretmeni ve yetkili bir eğitimci olarak tanınan Tuğluk, 20. yüzyılın 90'lı yıllarından itibaren *Kutadgu Bilig* dâhil klasik eserler, aile eğitimi, öğretim, din, ahlak, örp ve adet ve toplumsal meseleler üzerinde yaptığı bir seri araştırmalar ile Uygur toplumunda sevgi ve saygı kazanan ve milletin manevi önderlerinden biri olan mümtaz bir şahsiyettir. Tam 30 seneye yakın bir zaman hayatını Karahanlılar döneminin iki şah eserini araştırmakla geçiren Tuğluk, her şeyden önce iyi bir eğitimci olduğundan *Kutadgu Bilig* araştırmalarını da ekseriyetle pedagoji yönünden ele alır. Asıl maksadı da Yusuf'daki düşünceleri topluma geniş çapta yaymaktır.

1991'de Kaşgar Uygur Yayınevi tarafından yayınlanan *Oğlum, Öne Doğru Bak*, 1995'de yine aynı yayınevinin yayınladığı *Hayat ve Muvaffakiyet*, 2000'de Şincang Üniversitesi Yayınevi tarafından yayınlanan *Kutadgu Bilig Dershane-si'*nde Tuğluk *Kutadgu Bilig'*deki didaktik düşünceleri şerh etmek, kavramları

somut bir duruma getirmek, genelleştirip beyan etmek, soru ve cevap şeklinde karşılıklı konuşma yapmak usulüyle günümüzdeki yeni nesillerin ülkülü bir insan olarak yetişmesi ve izlediği yolunda başarılı olması için yön veriyor. Müellifin 1986'den sonra dergilerde yayınladığı yazılar ve sempozyumlarında sunduğu tebliğlerle toplanan *11.yüzyıl Uygur İdeolojisi(Kutadgu Bilig Araştırmaları- I)*'nde, Yusuf Has Hacib'in kut, devlet yönetimi, diploması, hiyerarşi, psikoloji, felsefe, dil, öğretim, hümanizm düşünceleri ele alınır. İdari ve eğitimin milli mukadderatla olan ilişkisi pek çok örnekle açıklanır. Bunun yanı sıra, iki asırdır çeşitli ülkelerde yapılan *Kutadgu Bilig* araştırmaları üzerinde de genel bir değerlendirme vardır. *Yusuf Has Hacib'in Aile Eğitimi(Kutadgu Bilig araştırmaları- II)*'nde, *Kutadgu Bilig*'deki dünya, çevre, hayat, yaşam, aile, dil, gelenek, ahlak, eğitim, bilgi ve saadete yönelik düşüncülerden hareketle Yusuf Has Hacib'in aile ve toplum eğitimine ait ileri fikirleri ve Türk eğitiminin ana hatları açıklanmakla birlikte bu düşüncülerin günümüzdeki Uygurların aile eğitiminde ve toplumsal hayatında oynayacak olumlu rolü gösterilir. Her hangi bir insanın kolayca anlayabilmesi için, *Kutadgu Bilig*'i popüler bir esere çevirmek amacıyla yazılan ve 2000'de Şincang Üniversitesi Yayınevi tarafından yayınlanan *Kutadgu Bilig*, bir felsefi romandır. Asli metnine bağlılık göstermek ve ihtiyaç duyulduğu yerlerde yeni fikirleri katmak yoluyla yazılan bu roman, *Kutadgu Bilig*'in didaktik yönünü geniş kitlelere daha yakından tanıtan bir eserdir. Yusuf Has Hacib'in serüvenlerini edebi üslup ile beyan eden ve 2002'de yine aynı yayınevi tarafından yayınlanan *Kut Elçisi Yusuf Has Hacib* da çocuklar ve gençlerin büyük şair, düşünür ve devlet adamı Yusuf Has Hacib'in hayat maceralarından haberdar olmasında bir ders rolünü oynamaktadır.

Ezcümle, Tuğluk, 20.yüzyılın 90'lı yıllarından itibaren *Kutadgu Bilig* üzerine yaptığı araştırmalarıyla bu sahada yeni çığır açan bir uzmandır. 80'li yıllarda Ziyaî ve Ötkür gibi bilginler ve şairler *Kutadgu Bilig*'i sadece Uygur ilim muhitine, yani dar bir çevrede çalışan aydınlar zümresine takdim etmiş ise de, Yarmuhammed Tahir Tuğluk, *Kutadgu Bilig*'i düz yazıya çevirmek, romanlaştırmak ve şerh etmek suretiyle esere yeni bir nitelik kazandırır. Böylece, eser dar bir muhitten aşarak milletin en geniş kitesinin de kolayca anlayabileceği bir eser durumuna gelir. Daha değerli olanı, Tuğluk bu eseri çocuklar ve gençler dünyasına da duyurup eserin yayılma ve yerleşme sınırlarını genişletir. Bu eseri yeni nesillerin kültürlü ve gayeli insanlar olarak yetişmesi için en önemli bir kaynak olarak tanıtır. Milli kültüre çok bağlı kalan Tuğluk, eserlerinde her zaman içinde bulunduğu cemiyete karşı derin bir mesuliyet duygusu ile ortaya çıktıkları için fikirlerini hitabet usulünü tatbik etmekle anlatır ve her şeyden önce tarih, bugün ve gelecek arasında fikir ve duygu bakımından bir köprü

kurmak ister. Böylece, bütün bu eserlerinde o, bir devrimci mahiyetinde karşımıza çıkar.²⁰

Şincang Üniversitesi Filoloji Enstitüsü'nün eski müdürü ve öğretim üyesi Arslan Abdulla, *Kutadgu Bilig*'in anlatım bilimi açısından incelenmesinde büyük çaba gösteren bir bilginidir. Arslan Abdulla başta gelen bir bilimsel ekibin çalışmalarına dayanan ve 2001'de Şincang Üniversitesi Yayınevi tarafından yayınlanan *Kutadgu Bilig Stilistiki* adlı yapıt, *Kutadgu Bilig*'in üslup yöntemlerini ve türlerini inceleyen tek eserdir. Giriş ve mukaddime bölümlerinde Yusuf Has Hacib ve eseri, Uygurlarda üslup ilminin gelişmesi hakkında genel bir bilgi verildikten sonra asıl konuya geçer. Bu konu şiirsel özellik, söz kullanma sanatı, dil bilgisi üslubu ve üslup çeşitleri açısından incelenir. Kısacası, bu yapıt *Kutadgu Bilig* gibi bu muazzam eserin üslup özelliğini örneklerle en ince ayrıntısına kadar göz önümüze sermiştir. Ayrıca üslup yönündeki araştırma boşluğunu tam olarak doldurmuştur. Bunun yanısıra, söz konusu toplu çalışmada başlıca rol oynayan ve dergilerde "Kutadgu Bilig'deki Renk Sözleri Üzerine" (*Dil ve Tercüme*, sayı 3, 2001), "Söz Kullanma İlkeleri ve Kutadgu Bilig'de Söz Sanatı" (*Şincang Üniversitesi Bilimsel Dergisi*, sayı 3, 2003), *Kutadgu Bilig* Araştırmalarının Özetsel Bir Beyanı" (*Şincang Pedagoji Üniversitesi Bilimsel Dergisi*, sayı 1, 2005) gibi birçok yazıları yayınlanan Arslan Abdulla, 26-27 Ekim 2009 tarihinde İstanbul Üniversitesi'nde düzenlenen "Doğumunun 990.Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig" konulu uluslararası sempozyuma katılır ve "Kutadgu Bilig'de Betzetme" adında bir bildiri sunar.

Tursun Erşidin, bugüne kadar *Kutadgu Bilig*'deki hiç el değmemiş bir sahada inceleme yapan bir bilim adamıdır. 1986'de *1.Ulusal Kutadgu Bilig Sempozyumu*'nda "Kutadgu Bilig'deki Matematikaya ait Beyanlardan Karahanlılar Döneminin Fen Bilimlerine Bir Bakış" adında bir bildiri sunan Tursun Bey, bu tarihten itibaren aynı eserdeki fen bilimleri üzerine sürekli olarak araştırma yapar. Nihayet, *Kutadgu Bilig'deki Doğa Bilimlerine Ait Bilgiler* adlı bir kitabı yayınlanır. 1999'da çıkan bu kitapta *Kutadgu Bilig*'deki matematik, astronomi, kimya, jeoloji, gelecekçilik(fütürizm) ve fen bilimlerinin diğer sahalarına ait bilgiler üzerinde çok kapsalı bir inceleme yapılır. Bunun yanı sıra, bu bilgilere dayanmak suretiyle Uygurların fen bilimleri tarihine yaptığı katkılardan da bahsedilir. Anlaşıldığı gibi, toplam 187 sayfa tutan bu eser bir deneme mahiyetinde olmasına rağmen Yusuf Has Hacib'in edebiyat, düşünce, siyaset ve etik bilimlerinden başka fen sahasında da yetkin bir bilim sahibi olduğunu göstermektedir.

²⁰ Yusufcan Yasin, "Yarmuhammed Tahir Tuğluk ve Uning İlmiy Hayatı", 18 Haziran 2012 tarihinde yapılan adak töreninde yayınlanan taziyetname.

Bu konula ilgili özel kitaplar arasında 1999'da Şincang Halk Yayınevi tarafından yayınlanan *Yusuf Has Hacib'in Dünya Görüşü* adlı bir kitap da çok dikkati çekmektedir. Felsefe araştırmacısı Semet Hevir'in yazdığı bu kitap, dört unsur mefhumu, hareket, mekân, zaman, kanuniyet görüşü, eytişim düşüncesi, biliş teorisi, fen bilimleri ve felsefe, etikle ilgili değer kuramı, hukuk düşüncesinden ibaret yedi bölümden oluşmaktadır. *Kutadgu Bilig*'i baştan başa felsefi yönden inceleyen bu kitap, Yusuf Has Hacib'in dünya görüşünü aydınlatmak bakımından örnek bir eser sayılır.

Kutadgu Bilig'deki edebi türler de çoktan incelenmekte olan bir konudur. 1999'da Şincang Halk Yayınevi tarafından yayınlanan *Kutadgu Bilig'de Rubaîlar* adlı kitap, bu alanda elde edilen büyük bir neticedir. Ünlü Şair Abdurusul Ömer ve araştırmacı İsmail Tömüri tarafından hazırlanan bu kitapta 200'den fazla rubaînin çağdaş Uygurcaya yapılan şerhi metniyle beraber verilir.

Pekin'de çalışmakta olan Reyhan Kadir 25 senedir *Kutadgu Bilig* ile ilgilenen bir bilim adamıdır. "Kutadgu Bilig'in Edebi Yapısı" (Kaşgar Pedagoji Enstitüsü Bilimsel Dergisi, sayı 3, 1989), "Kutadgu Bilig – Uygur Kültür Bilincinin Aydınlanması" (*Milletler Edebiyatı Araştırmaları*, Çince, sayı 2, 1995), "Kutadgu Bilig ve Antik Yunanistan'da Kültür ve Düşünce" (*Milletler Edebiyatı Araştırmaları*, Çince, sayı 4, 2002), "Kutadgu Bilig ve Chuang-Zi" (*Merkezi Milletler Üniversitesi Bilimsel Dergisi*, Çince, sayı 4, 2003) gibi birçok yazıları neşredilen Reyhan Kadir'in özel eserlerinden 2003'de İç Moğolistan'da yayınlanan «<福乐智慧> 与维吾尔文化» ("Kutadgu Bilig ve Uygur Kültürü") ile 2009'da Pekin'de çıkan «东方智慧的千年探索-- <福乐智慧> 与北宋儒学经典的比对» ("Doğu Ferasetinde Bin Senelik İnceleme - Kutadgu Bilig ile Şimali Song Dönemindeki Konfüzyüsçülük Düsturu Arasında Bir Mukayese") adlı iki kitabında *Kutadgu Bilig*'in düşünce ve kültür tabakaları ele alınmakla birlikte Yunan ve Çin kültür muhiti ile olan ilişkisi incelenir. Yani, dokuz bölümden oluşan öncüsünde *Kutadgu Bilig*'in keşfedilmesi, yazıldığı dönemler, şairin çelişkili hayatı, Uygur kültürünün tekamülü, manevi hayat, eserin Yunan kültürüyle ilişkisi ve simge ve sembollerin üslubu incelenir. İki fasıldan oluşan sonucu eserde, *Kutadgu Bilig*, Şimali Sung imparatorluğu dönemindeki Konfüçyüz öğretisi ve «四书» ("Dört Kitap") ile mukayese edilir ve iki kültür muhitinde ortaya atılan düşünceler arasındaki benzerlik ve ayrımlılık üzerinde inceleme yapılır.

Uygur dilinin şive ve ağızlarına ait birçok kitapları yayınlanan ve Uygur Özerk Bölgesi'nde *Divanu Lugat-it Türk* araştırmalarına öncülük etmekle tanınmış olan ünlü dilci Mirsultan Osman *Kutadgu Bilig*'in dili üzerinde de çok önemli araştırmaları yapan bir bilginidir. Hemit Tömür ve Amine Ğappar gibi

tanınmış dilciler ile birlikte yazan “Kutadgu Bilig’de ifade edilen yazı dili” (*Şincang Sosyal Bilimler Araştırmaları*, 1995, sayı 2) bu sahada büyük önemi haız bir eserdir. Mirsultan Osman tarafından hazırlanan ve 2013 tarihinin aralık aylarında Şincang Üniversitesi Yayınevi tarafından yayınlanan *Kutadgu Bilig* (Fergana Nüshasının metni), günümüzde Uygurların ilmi muhitinde ortaya çıkan büyük bir çalışmadır. Hem *Kutadgu Bilig*’in Fergana nüshasına dayanmak, hem de eserin Mısır nüshasından ve R. R. Arat’ın kurduğu metinden istifade etmek yoluyla hazırlanan bu tenkitli metin söz konusu eserin metin araştırmaları sahasında yeni bir aşama teşkil ediyor. Bilgin, bir taraftan R. R. Arat’ı örnek alarak, ikmal, tadil ve tekmil etmek suretiyle eserin tam metnini 83 bölüm ve 6645 beyit olarak tespit etmiş, diğer bir taraftan Arat’ın metninde görülen kimi yanlışlıkları da bir bir gösterip düzeltmiş. Böylece *Kutadgu Bilig*’in metnini daha sağlam bir temel üzerine oturmuş. Bu özelliğiyle söz konusu metin bu tarihten sonra *Kutadgu Bilig* araştırmalarına yeni bir yön verecektir.

Çinliler arasında *Kutadgu Bilig*’le ilgili ilk bilgiler 1950’li yıllarda verilmeye başlar. Yukarıda bahsedildiği gibi, 1979’da ünlü Türkolog Geng- Shi -Min bu eserden parçalar yayınladıktan sonra, eserin tam metnini Çinceye tercüme etme projesi kabul edilir. 1986’de *Kutadgu Bilig*’in Çince çevirisi yayınlanır. Bu tarihten sonra Çinliler arasında da *Kutadgu Bilig*’le uğraşan bilginler ortaya çıkar. Geng - Shi - Min, Hao - Guan-zhong, Zhang-Hong-Chao, Liu- Bing gibi öncülerden başka, Shue - Zong - Ching, Lang Ying, Li-Chi, Lin-shing, Du-Shao-Yuan, Chen-Yan-Chi, Chin-Zhong-Li, Dai-Kang-Shin, Wang-Chia-Ying, Tung-Di-Fu, Niu-Ru-Zhi, Chin-Xhue-Sin gibi birçok araştırmacı *Kutadgu Bilig*’le ilgilenir. Bunların arasında Lang-Ying’in 1992’de yayınlan *《福乐智慧研究与东西方文化》* (*Kutadgu Bilig ve Doğu-Batı Kültürü*) adlı kitabı çok dikkati çekiyor. On bölümden kurulan ve Uygurca çevirisi 1993’de çıkan bu eserde, önce Yusuf Has Hacib’in hayatı ve eserine yazılan iki mukaddime, 8-13 yüzyıllardaki Uygur tarihi, kültürü ve iktisadi hayatı söz konusu olur. Ondan sonra *Kutadgu Bilig*, devlet idaresi, hukuk, fen, bilim, etik, edebiyat, stilistik açısından tahlil edilir. En son bir bölümde doğu ve batı kültürünün bu esere gösterdiği etkilerden söz açılır.²¹ Eser, *Kutadgu Bilig* araştırmalarında temel eser mahiyetini kazanan bir çalışma olarak görülür. Bu çalışmamız sadece Uygurların *Kutadgu Bilig* araştırmalarına odaklanmış olduğundan Çinli bilginlerin araştırmalarına diğer bir çalışmamızda değinmek istiyoruz. Bu yüzden, burada bu husustan fazla bahsetmiyoruz.

²¹ Lang- Ying, *Kutadgu Bilik ve Xerk- Ğerp Medeniyiti*, 1993, Ürümçi, Şincang Helk Neşriyatı.

8. Diğer Çalışmalar

30 seneden fazla bir zamandır Uygur ilim sahasında *Kutadgu Bilig* araştırmalarının gelişmesi için çeşitli yönden çaba gösterilmektedir. Bu 30 yıl zarfında, Uygur ilim muhiti bu sahanın pek çok öncülerini kaybetti, birçoklarının yaşı oldukça ilerledi ve hastadılar. Böyle olduğu halde yeni yetişmekte olan birçok orta yaşlı ve genç bilim adamları bu öncüleri müteakiben araştırmaları sürdürmektedir. Böylece, *Kutadgu Bilig* araştırmaları gittikçe derinleşen ve güçlü bir akım durumuna gelen bir saha olarak devam etmektedir. Toplumun çeşitli tabakalarında ve edebiyat, fen, bilim ve sanatın değişik alanlarında bu şaheseri ve yazarını tanıtan ve inceleyen eserler sürekli olarak ortaya çıkmaktadır. Muhtelif müellifler ve komisyonlar tarafından yazılan veya telif edilen Uygur tarihi, kültürü ve edebiyatına ait özel çalışmalarda, ansiklopedilerde, biyografi eserlerinde, ders kitaplarında Yusuf Has Hacib ve eserine ayrıca bir bölüm ayrılmaktadır. Bu sahada büyük emeği geçen bilginler arasında Şarafeddin Ömer,²² Hacı Nurhaci²³, T. Almas²⁴, Esker Hüseyin²⁵, Abdulla Talip²⁶, A.Baytur²⁷, Abdükerim Rahman²⁸, Hayretcan Osman, İmincan Ehmedi,²⁹ gibi bilginlerin adı ayrıca zikredilir. Örneğin, edebiyat ve kültür tarihçisi, *Uygurlar Doğuda ve Batıdaki, Eski Tarım Kültürü* adlı önemli yapıtların yazarı Hayretcan Osman'ın 1986'den beri tek başına yazdığı veya diğer birçok öğretim üyeleriyle beraber telif ettiği Uygur edebiyat tarihine ait ders kitaplarında³⁰ Yusuf ve eserine bir bölüm verilmektedir. Bu arada, sanatçılar da boş durmuyor. Ünlü ressam Gazi Ahmet ve Abdükerim Nasırdin tarafından ayrı ayrı olarak Yusuf Has Hacib'in tasvirî resimleri yapılır. Bilginin, ünlü heykeltarihi Ebeydullah Muhammed tarafından yapı-

²² Şarafeddin Ömer, *a.g.e.* s.338-424.

²³ Hacı Nurhaci, *Karahaniyaların Kısıkçe Tarihi*, 1983, Şincang Helk Neşriyatı, s. 131-149.

²⁴ T.Almas, *Kedimki Uygur Edebiyatı*, 1988, Keşker Uygur Neşriyatı, s. 204-332.

²⁵ Esker Hüseyin, Vahitcan Ğupur, *Uygur Klassik Edebiyatının Tizislar*, 1987, Bei-jing, Milletler Neşriyatı, 300-342,

²⁶ Abdulla Talip, *Uygur Maarip Tarihinin Oqırıklar*, 1990, Ürümçi, Şincang Helk Neşriyatı, s.51-60.

²⁷ Enver Baytur, *Şincang'diki Milletlarning Tarihi*, 1991, Beijing, Milletler Neşriyatı, s.718-720.

²⁸ 阿布都克里木.热合满, 马德元 主编《维吾尔族文化简史》, 2011, 乌鲁木齐, 新疆人民出版社, 第140-145页.

²⁹ İmincan Ehmedi, *Uygur Edebiyat Tarihindeki Namayendiler*, 1996, Ürümçi, Şincang Helk Neşriyatı, s. 25-32.

³⁰ Hayratcan Osman, *Uygur Klassik Edebiyatının Tizislar*, 1987, Şincang Üniversitesi Neşriyatı. *Uygur Klassik Edebiyatının Kısıkçe Tarihi*, 1992, Ürümçi, Şincang Maarip Neşriyatı. *Uygur Klassik Edebiyatının Kısıkçe Tarihi*, I – II, 1996, Ürümçi, Şincang Maarip Neşriyatı. *Uygur Klassik Edebiyat Tarihi*, 2001, Ürümçi, Şincang Helk Neşriyatı. 海热提江.乌斯曼 主编《维吾尔古代文学》(上下), 2004, 乌鲁木齐, 新疆教育出版社. *Uygur Klassik Edebiyat Tarihi*, 2012, Ürümçi, Şincang Üniversitesi Neşriyatı.

lan büstü Kaşgar'daki türbesine yerleştirilir. Bir başka heykeltçinin yaptığı diğer bir büstü ise Sinkyang Üniversitesi'ne bağlı folklor müzesine sunulur. 2000'den sonra İç Moğolistan Pedagoji Üniversitesi'nin öğretim sitesinde de Yusuf Has Hacib'in bir heykeli dikilir. Tanınmış sanatçı Niyaz Kerim Şarki başta olmak üzere birçok hattat *Kutadgu Bilig*'deki bilim ve ahlaka ait fikirleri hattatlık sanatına konu edinir. Kurbancan Ruzi Şeydaî'nın 2012'de Kaşgar Uygur Yayınevi tarafından yayınlanan *Kutadgu Bilig'ten İnciler* adlı eseri bu sahada bir örnek teşkil ediyor. İki cilt olarak çıkan ve toplam 450 sayfa tutan bu kitapta, önce *Kutadgu Bilig*'ten seçilmiş 900 beyit güzel yazı ile yazılmış, onun altında aynı beyitlerin Çince ve İngilizce çevirisi verilmiştir. Sahifenin çevresi çok güzel nakışlarla süslüdür. Oymacılar da Yusuf Has Hacib'in portresini ve bazı beyitleri kabartma eseri ve tablo olarak ortaya çıkarır. Teknoloji ve yayın şirketlerinin yaptığı duvar takvimi, resimli alfabe kitaplarında, seyahat rehberlerinde, çocuklara ait hikâye kitaplarında Yusuf Has Hacib'in tasviri resmine, fikirlerine, öğütlerine ve türbesinin genel görünüşüne önemli bir yer verilmektedir. Ünlü şair ve yazar Mirzahid Kerimi'nin 2002'de çıkan *Yusuf Has Hacib* adlı romanında Yusuf'un çocukluk ve gençlik çağları ve eserinin yazılış cereyanı tasvir edilmekle bu büyük düşünürün bilimsel hayatı okuyucuların göz önünde sergilenir. Bundan başka, bazı yayıncılar *Kutadgu Bilig*'deki didaktik içerikleri, *Yusuf Has Hacib Şöyle Diyor ki, Yusuf Has Hacib'in Öğütleri*(1000 öğüt, 100 öğüt) adında ayrı ayrı kitap olarak yayınlamaktadır. Bu eserle ilgilenenlere kolaylık göstermek amacıyla yapılan birçok katalog da vardır. *Kutadgu Bilig*'in İrpan Elektronik Limitet Ortağı tarafından hazırlanan Sesli nüshası (eseri baştanbaşa kaydeden iki kaset) da yayınlanır ve 14 Aralık 2012 tarihinde Ürümqi'de düzenlenen *Kutadgu Bilig'in Sesli Nüshasını Dağıtış Töreni*'nde resmen dağıtılır. Son yıllarda yetişen genç bilim adamları dış ülkelerdeki ortaya çıkan araştırma neticelerini Uygur bölgesine tanıtmak uğrunda da çalışmaktadırlar. Bu suretle, *Kutadgu Bilig* araştırmalarının daha da gelişmesi için yeni malzemeler temin etmektedir. Örneğin, Türkiye yayınlarında pek çok yazıları yayınlanan ve çeşitli sempozyum ve kongrelerde de bildiriler sunan Yusufcan Yasin, Türkiye bilim adamlarının *Kutadgu Bilig*'le ilgili eserlerinin Uygurcaya aktarılmasında büyük bir emek harcamaktadır. Onun yaptığı aktarmalar sayesinde R. R. Arat, S. M. Arsal, M. F. Köprülü, H. İncik, İ. Kafesoğlu, S. Çağatay, M. Kara, M. Üşenmez, Adile Yılmaz Anıl gibi bilim adamlarının *Kutadgu Bilig*'e ait yazıları bilimsel dergilerde ve web sitelerinde sürekli olarak yayınlanmaktadır. Dış ülkelerde ikamet eden Uygur bilginleri arasında da bu hususla ilgili önemli çalışmalar da göze çarpar. Mesela, 2012'de Londra'da yayınlanan *Kutadgu Bilig İndeksi* bu çalışmaların mühim bir örneğidir.

Buraya kadar söylediklerimizi bir özetlersek, *Kutadgu Bilig*'in manzum çevirisi yayımlandıktan sonraki bu 30 sene zarfında Uygur bölgesi'nde *Kutadgu Bilig* araştırmaları gittikçe derinleşen bir ilim sahası olma şansını kazanıyor. Bilhassa, geçen asrın 80'li ve 90'lı yıllarında bu saha çok muntazam bir şekilde ilerliyor. Kurumlar kuruluyor, çeşitli sempozyumlar düzenleniyor, bildiri kitapları, özel eserler ve mecmualar yayınlanıyor, toplumda da esere yönelen çeşitli çalışmalar ortaya çıkıyor. Böylece, *Kutadgu Bilig*, toplumda çok yankı uyandıran bir eser durumuna gelmekte ve herkesin ilgisini çekmektedir. Fakat 2000'den sonra bu sahadaki çalışmalar *Divanu Lugati't- Türk* araştırmalarına nazaran biraz azalmış gibi görünüyor, yapılan araştırmalar da ekseriyetle hususi çalışmalara münhasır kalıyor. Bundan başka, 30 yıl içerisinde elde edilen başarılar arasında kusur ve zayıf öğeler sayılabilecek bazı noktalar da vardır. Örneğin, yayınlanan eserler arasında *Kutadgu Bilig* ve araştırmalarının tarihini tanıtan ve eserin muhtevasını sadece şerh etmekle kifayet eden eserler de çok sayıdadır. Yusuf'un düşünsel yaratımlarına sadece materyalist pencereden bakan eserler de önemli bir yer tutuyor. Eserin kültür tabalarına yönelen ve karşılaştırmalı araştırma yöntemi tatbik edilen eserler çok seyrek ve ilkel bir durumdadır. Çağdaş bilim teorilerine ve kavramlarına göre inceleme denemesi henüz ele alınmıyor. İslamiyet açısından da el sürülmeyen bir eser durumundadır. Bunun yanı sıra, dış ülkelerde ortaya çıkan en yeni neticeleri Uygur ilim sahasına yaymak hususundaki muntazam ve resmi çalışmalar da eksiktir. Ama, şöyle bir gerçek var ki, Uygur bilginleri ve aydınları 30 senedir dil, edebiyat, sanat, düşünce, hukuk, iktisat, fen, bilim, tıp, ahlak, stilistik ve öğretim açısından yaptığı araştırmalar ve elde eden neticeler ile, Uygur bölgesini *Kutadgu Bilig* araştırmalarının önemli merkezlerinden biri durumuna getiriyorlar. Böylece, burası Türkoloji sahasında da itibarlı bir yer kazanmaktadır. ©

KAYNAKLAR

- ABDULLA, Arslan-vd. (2001). *Çeni, Kutadğu Bilik İstilistikisi*, Ürümçi: Şincang Universititi Neşriyatı.
- ABDUREHİM, Kirimcan (1999). "Ahmet Ziyaî ve Yusuf Has Hacıp", *Şincang İctimaî Penler Tetkikati*.
- ALMAS, T. (1988). *Kedimki Uyğur Edebiyatı*, Keşker Uyğur Neşriyatı.
- BAYTUR, Enver (1991). *Şincang'diki Milletlerning Tarihi*, Beijing: Milletler Neşriyatı.
- EBEYDULLA, Gulam (hızl.) (1988). *Kutadğu Bilik Hekkide Bayan*, (1986), I Keşker Uyğur Neşriyatı. a.g.e.(1988) II. Keşker Uyğur Neşriyatı.
- EHMEDİ, İmincan (1996). *Uyğur Edebiyat Tarihidiki Namayendiler*, Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- EKBER, Kadir (1999). "Kutadgu Bilik Tetkikatiğa Dair İkki Eğiz Gep", *Uluğ Abide Kutadgu Bilik*, Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- ERŞİDİN, Tursun (1999). *Kutadğu Bilik'tiki Tebiyy Penge Dair Bilimler*, Ürümçi, Şincang Helk Neşriyatı.
- HACİ, Hacınur (1983). *Karahaniylarning Kiskiçe Tarihi*, Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- HEWİR, Semet (1999). *Yüsüp Has Hacıpning Dunya Karişi*, Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- HÜSEYİN, Esker-ĞUPUR, Vahitcan (1987). *Uyğur Klassik Edebiyatidin Tizislar*, Bei-jing: Milletler Neşriyatı.
- İGEMBERDİ Yusuf (2012). "Kedimki Eser, Kolyazmilarni Retleş, Tetkik Kilišta Sakliniwatkan Mesililer", *Şincang İctimaî Penler Munbiri*, VI.
- İSLAMİ, Yusufcan Ali (1993). *Kutadğu Bilik Ve Kanun*, Ürümçi, Şincang Helk Neşriyatı.
- Şincang İctimaîy Penler Akademiyesi Edebiyat Tetkikat İnstitoti (1984). *Kutadgu Bilik*, Bei-jing: Milletler Neşriyatı.
- LANG- Ying (1993). *Kutadgu Bilik ve Xerk- Cerp Medeniyiti*, Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- MUHAMMED EMİN, Abduşükür (2000). *Kutadgu Bilik Hezinisi*, Ürümçi: Şincang Ünivirsititi Neşriyatı.
- MUHAMMET, Tahircan (1999). "Kutadgu Bilik Tetkikati Hekkide Omumi Bayan", *Uluğ Abide Kutadğu Bilik*, Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- YAUŞİF, Nuşirvan (2013). *Alte Şcher Hatiriliri*, Bei-jing: Milletler Neşriyatı.
- OSMAN, Hayratcan (1987). *Uyğur Klassik Edebiyatidin Tizislar*, Ürümçi: Şincang Ünivirsititi Neşriyatı.
- OSMAN, Hayratcan (1992). *Uyğur Klassik Edebiyatinin Kiskiçe Tarihi*, Ürümçi: Şincang Maarip Neşriyatı.

- OSMAN, Hayratcan (1996). *Uygur Klassik Edebiyatının Kıskaç Tarihi, I - II*, Ürümçi: Şincang Maarip Neşriyatı.
- OSMAN, Hayratcan (2001). *Uygur Klassik Edebiyat Tarihi*, Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- OSMAN, Hayratcan (2012). *Uygur Klassik Edebiyat Tarihi*, Ürümçi: Şincang Ünivirsiteti Neşriyatı.
- ÖLMEZ, Mehmet (2004). "Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri", *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 14.
- ÖMER, Abdurusul-TÖMÜR, İsmail (1999). *Kutadgu Bilik'tiki Rubailar*, Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- ÖMER, Şarafeddin (1982). *Uygur Klassik Edebiyat Tarihidin Oçırıklar*, Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- TALİP, Abdulla (1990). *Uygur Maarip Tarihidin Oçırıklar*, Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- TURDI, Abdüşükür-vd. (1982). *Uygur Klassik Edebiyatidin Nemuniler*, Şincang Helk Neşriyatı.
- Şincang İctimaiy Penler Akademiyesi Edebiyat Tetkikat İnstitoti (2000). *Uygur Edebiyat Tarihi*, III, Bei-jing: Milletler Neşriyatı.
- ÜŞENMEZ, Emek (2009). "Özbekistan Yazma Eserler Kütüphanesi" *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, S. 2.
- YUSUF, Memtimin, EHET Ablimit, ZAFER, Barican (hızl) (1999). *Uluğ Abide Kutadgu Bilik*, Şincang Helk Neşriyatı.
- ZEİDİ, Mahmud (2011). "Kutadgu Bilik Nüshiliridiki Perkler Hem Hazirki Zaman Uygurçe Nezmıy Yeşmisi", *Til ve Tercime*.
- 新疆社会科学院文学研究所：《福乐智慧研究译文选（一）》（内部发行），（1991），乌鲁木齐，新疆人民出版社。
- 新疆社会科学院文学研究所：《福乐智慧研究译文选（二）》（内部发行）（1993），乌鲁木齐，新疆人民出版社。
- 第3-4页。
- 阿布都克里木·热合满，马德元 主编《维吾尔族文化简史》，（2011），乌鲁木齐，新疆人民出版社。20
- 海热提江·乌斯曼 主编《维吾尔古代文学》（上下），（2004），乌鲁木齐，新疆教育出版社。
- 热依汗·卡德尔：《<福乐智慧> 与维吾尔文化》，（2003），内蒙古人民出版社。
- 热依汗·卡德尔：《东方智慧的千年探索-- <福乐智慧> 与北宋儒学经典的比对》，（2009），北京，民族出版社。

